

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg

van Rens, H.A.J.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Rens, H. A. J. (2013). *De vervolging van joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 5

Joodse onderduikers

Kom maar bij ons!

Vlucht en onderduik

Mevrouw Tina Klinkers-Romans uit Beek ontmoette haar buurvrouw, Julie Meier-Jacobs, de echtgenote van de joodse slager. Deze klaagde: 'Het gaat slecht met ons, hadden we maar een plaats.' Mevrouw Klinkers zei: 'Kom maar bij ons'. Het was het begin van 25 maanden samen wonen en toen de bevrijders waren gekomen samen feesten.¹

Zo eenvoudig kon dat gaan. Maar het ging ook wel eens anders. De vijfjarige Maijer Tugendhaft uit Maastricht was, na veel omzwervingen, onder de valse naam Mattie Gevers ondergedoken bij een boer in De Weerd bij Roermond. Nadat hij daar door kinderlijke loslippigheid had laten blijken dat hij in een kind in het dorp een joods buurjongetje uit Maastricht had herkend, werd hij slachtoffer van mishandeling door de boer. Deze hing hem op aan een touw tot hij bijna stikte, liet hem naakt door de tuin rennen, dompelde hem onder in koud water en sneed hem uiteindelijk zijn halve oor af.²

In dit hoofdstuk zullen eerst enkele opmerkingen worden gemaakt over de manier waarop Limburgse joden onderdoken. Daarna komt het netwerk (of de netwerken) van hulpverleners aan de orde. Dan worden fragmentarisch de lotgevallen van de joodse onderduikers en de dilemma's waarvoor hun helpers zich geplaatst zagen, besproken. Aan de orde komt vervolgens de vlucht van Limburgse joden naar het buitenland. Ik bespreek de personen en instellingen die waren ingeschakeld om de onderduikers te arresteren. Uitvoerig zal worden stilgestaan bij de mensen die alsnog in handen van hun vervolgers vielen: ik beschrijf de arrestaties en de slachtoffers hiervan, zowel onder de joden als onder hun helpers. Het hoofdstuk eindigt met een berekening waaruit het totaal aantal Limburgse joodse onderduikers moet blijken.

Alle joden in het machtsgebied van Hitler waren in levensgevaar. Er waren in beginsel een paar manieren om te overleven. Aan lokale autoriteiten in sommige landen werd zoveel invloed gelaten dat zij (een deel van) de in hun land verblijvende joden konden beschermen. Dat was vooral het geval als er formeel sprake was van bondgenoten van Duitsland en niet van bezette gebieden. Een dergelijke eigen beleidsruimte was aan de Nederlandse autoriteiten absoluut niet gelaten. In andere gevallen konden joden overleven door zich niet bekend te maken als jood.³ Die mogelijkheid was in Nederland bij de registratie in februari 1941 niet benut: vrijwel alle joden hadden zich als zodanig laten registreren. Verder konden joden langs juridische weg proberen om af te komen van het 'etiket' jood, bijvoorbeeld door te 'bewijzen' dat ze afstamden van een kleiner aantal joodse grootouders dan waarmee zij geregistreerd stonden. Een kleine groep slaagde daarin via een procedure bij Hans-Georg Calmeyer. Voor verreweg de meeste Nederlandse joden was dit geen optie. De enige reddingsmogelijkheid die overbleef was vluchten: vluchten naar het buitenland, of vluchten in een illegaal bestaan in het eigen land.

¹ Interview 1998 auteur met mevrouw Klinkers-Romans Beek.

² Interview Roland S. Süßmann met Mayer Tugendhaft, *The European Jewish Times*, najaar 2008, www.shalom-magazine.com/Article.php?id=490309.

³ Bij de volkstelling die werd gehouden in oktober 1941 in het bezette deel van Frankrijk en begin 1942 in de zone van Vichy, werden in totaal 217.240 joden geregistreerd, veertig- tot zeventigduizend minder dan er volgens voorgaande tellingen aanwezig zouden moeten zijn. Zie: Philippe Bourdrel, *Histoire des juifs de France, tome II, de la Shoah à nos jours* (Parijs 2004) 49.

In heel Europa kozen ongeveer twee miljoen joden voor vluchten of onderduiken.⁴ De helft van de Duitse joden vluchtte naar het buitenland vóór het begin van de deportaties. Van degenen die bleven doken er tienduizend onder in Duitsland, van wie er drieduizend overleefden. In Polen verdwenen honderdduizend joden in de illegaliteit, de helft maakte het einde van de oorlog mee.⁵ In België verdween zestig procent van alle joden uit het zicht van de nazi's, 35.000 mensen van wie 30.000 overleefden.⁶ In Nederland doken naar schatting tussen 23.000 en 28.000 joden onder, van hen werden er ruim 16.000 niet gearresteerd.⁷ Eén op elke acht door onderduik geredde joden beleefde zijn bevrijding op Limburgse bodem. Daarnaast was er nog een aanzienlijk aantal tijdelijk in Limburg ondergedoken geweest en hadden vele honderden hulp gehad van Limburgers bij hun vlucht naar België en verder. Dat is een constatering, geen verklaring! Het is ook geen waardeoordeel over 'de Limburgers'. De verklaring zal moeten worden gezocht in een hele reeks factoren, die in het slothoofdstuk aan de orde komen.

Er bestond voor joden een heel scala aan redenen om *niet* onder te duiken. Sommigen werden door hun arrestatie verrast en hadden geen gelegenheid meer om een onderduik te overwegen. Anderen kenden geen adres waar ze konden aankloppen of ze beschikten niet over geld of valse papieren. Een belangrijke reden om niet onder te duiken was een verkeerde risicoanalyse: velen achtten de gevaren van onderduiken, met kans op deportatie naar Mauthausen bij ontdekking, groter dan de risico's van vertrek naar het oosten. Zij wilden bovendien hun helpers niet in gevaar brengen. Veel joden vestigden hun hoop meer op het verkrijgen van een tijdelijk uitstel, een *Sperre*, dan op het vinden van een onderduikadres.⁸

Er zijn evenveel onderduikverhalen als er onderduikers waren en zij zijn allemaal anders. Zij bestrijken het hele gamma van onbaatzuchtige vriendschap en heldenmoed tot mishandeling, uitbuiting en verraad. Het is dus ondoenlijk om een volledig beeld te geven van al het wel, maar vooral het wee van de ruim tweeduizend joden die bij niet-joodse Limburgers hun bescherming zochten tegen de nazi's. Dit hoofdstuk is voor een groot deel gebaseerd op het werk van anderen. Drie auteurs maakten in het verleden een diepgaande studie van de hulp aan joodse onderduikers in de provincie, aan wier werk wij in hoge mate schatplichtig zijn. In 1977 publiceerde de journalist Jan van Lieshout een serie artikelen in het Limburgs Dagblad.⁹ Dr. A.P.M (Fred) Cammaert besteedde in zijn proefschrift *Het verborgen front* over het georganiseerde verzet in Limburg een lang hoofdstuk aan de hulpverlening aan joden.¹⁰ Hij wist de ingewikkelde structuur van de hulporganisaties gedetailleerd in kaart te brengen. Bert Jan Flim schreef een mooie geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen, die zich voor een groot deel afspeelde op Limburgs grondgebied. Zijn proefschrift met de titel *Omdat hun hart sprak* verscheen in 1996.¹¹

Het is moeilijk een helder overzicht te krijgen van de vele personen en organisaties die zich hebben beziggehouden met de hulp aan joden. De vermelde auteurs hebben – om begrijpelijke redenen – vooral geschreven over grotere organisaties. Echter er zijn minstens zoveel joden geholpen door individuele personen, gezinnen of zeer kleinschalige hulpgroepjes. Wij kennen de personalia van meer dan duizend joodse onderduikers in Limburg. Ongeveer 325 van hen waren minderjarige

⁴ Gunnar S. Paulsson, 'Evading the Holocaust: the unexplored continent of Holocaust historiography', in: John K. Roth en Elisabeth Maxwell, red., *Remembering for the future. The Holocaust in an Age of Genocide, vol 1* (Houndmills 2001) 302-318, aldaar 302-306.

⁵ Ibidem.

⁶ Maxime Steinberg, *La traque des juifs, deel 2*, 259.

⁷ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 174-176 en 192.

⁸ Braber, *Joden in verzet*, 72-74.

⁹ J. van Lieshout, 'Uit het Zuiden geen nieuws', *Limburgs Dagblad*, artikelenreeks mei-juni 1977.

¹⁰ Cammaert, *Het verborgen front*, 369-458.

¹¹ Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland 1942-1945* (Kampen 1996).

kinderen, die zonder hun ouders werden ondergebracht in Limburgse gezinnen. Verreweg de meesten van hen hadden hulp gekregen van een grotere hulporganisatie. Dat geldt waarschijnlijk niet voor de personen die als volwassenen of in gezinsverband, in Limburg onderdoken. Het geldt zeker niet voor honderden Limburgse joden die vaak hulp kregen van hun Limburgse vrienden, bureaus en kennissen.

Bij de *hulporganisaties* valt op hoe deze met elkaar verweven waren en elkaar overlaptten. Bovendien traden in de loop van de oorlog belangrijke verschuivingen op in de rol die de verschillende organisaties speelden. Veel joodse onderduikers, zowel de 'individuele' personen en gezinnen, als de cliënten van de hulporganisaties, kwamen tegen het einde van de bezetting onder de zorg van de grote overkoepelende LO, de 'Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers'. Limburgse hulporganisaties stonden meestal aan het einde van een keten. Die keten begon bij personen en instanties in het westen van Nederland: mensen die joden motiveerden om onder te duiken of die kinderen naar veilige plaatsen brachten om deportatie te voorkomen. Een grote rol was weggelegd voor groepen en personen die tijdelijke opvangadressen zochten en andere hulp organiseerden in 'Holland'. Ook werkte er een gilde van tussenpersonen tussen het westen van het land en Limburg. Dan pas kwamen de Limburgse organisaties in beeld, waarop in dit boek de meeste nadruk zal liggen. Joden die in Limburg hun redding zochten, wisten soms niet eens wie er in het westen hieraan had meegewerkt. Dat was natuurlijk vooral het geval bij kinderen.

De hulp aan joden bestond niet uit een aantal overzichtelijke parallelle stromen en stroompjes van Amsterdam naar Maastricht, Heerlen of Tienray. Die stromen maakten verbindingen met elkaar zowel aan de bron, als bij de monding, ergens in het Zuiden. Kinderen die werden meegesmokkeld uit de 'crèche' bij de Hollandsche Schouwburg, kwamen terecht bij verschillende hulporganisaties: bij de Amsterdamse Studenten Groep en via die weg bij de groep rond Hanna van de Voort in Tienray, bij hulpverleners rondom het illegale blad Trouw, bij de joodse hulpgroep rond Cesar Hiegentlich in Roermond, bij het Utrechts Kinder Comité en bij de groep rondom Heerlen, die de naam aannam van NV, een afkorting van 'Naamloze Vennootschap'. Aan de Limburgse kant van de 'stroom' ontving één hulporganisatie vaak joden van verschillende bronnen. De Maastrichtse groep van Arie van Mansum plaatste zowel joden afkomstig van zijn vriend en stadgenoot Derk van Assen, als kinderen die werden geleverd door de Amsterdamse studenten. Ook koeriers werkten soms voor meer dan één afzender en voor meer dan één ontvanger. Mieke Mees, een Amsterdamse studente, bracht zowel kinderen naar Tienray als naar Van Mansum. Tussen de organisaties 'aan de bron' bestonden vaak nauwe samenwerkingsrelaties. Joden werden soms van de ene organisatie overgedragen aan de andere. Dat gold in sterke mate voor de beide groepen studenten: het Utrechts Kindercomité en de Amsterdamse Studenten Groep. En ook aan de monding waren de grenzen tussen de hulpgroepen vaag en vloeiend. Een groep rond de Gereformeerde Kerken was nauw verweven met de NV-groep. Bijna alle hulpgroepen (met uitzondering van de groep rond Hanna van de Voort en de NV-groep) accepteerden dankbaar de toenemende hulp die zij konden krijgen van de LO. Deze zorgde ook voor ondersteuning van het merendeel van de ondergedoken joden die niet via een landelijke organisatie waren gekomen. Het is dus een chaotische werkelijkheid die ik wil beschrijven. Dit is des te moeilijker omdat weinig geschreven bronnen voorhanden zijn.¹²

Duiken in eigen streek

Ongeveer 650 Limburgse joden probeerden de oorlog te overleven door onder te duiken of door te vluchten; 480 van hen slaagden daarin. Op het einde van de oorlog doken ook nog eens tachtig gemengd gehuwde joden kortdurend onder om sterilisatie of gedwongen arbeidsinzet te ontlopen. Van meer dan tweehonderd Limburgse joden weten wij uit de lijsten van het Centraal Registratie Bureau voor Joden van na de oorlog, dat zij een onderduikadres vonden in Limburg, de meeste in of vlakbij hun eigen woonplaats. Het echte aantal onderduikers binnen deze provincie is echter zeker

¹² Dit overzicht is door de auteur gereconstrueerd, vooral op basis van: Flim, *Omdat hun hart sprak*.

groter. Anderen zochten een schuilplaats in Amsterdam of in het noorden van Nederland. Weer anderen trachtten met wisselend succes te vluchten, meestal via België en Frankrijk. Van de 88 joden uit Heerlen die waren ondergedoken of gevlucht, zochten ongeveer evenveel hun heil buiten Limburg als binnen de provincie.¹³

Soms was het onderduikadres zeer dicht bij huis. De 66-jarige Josefina Kosten hield zich anderhalf jaar schuil in haar eigen woning, Benzenraderweg 76 te Heerlen en werd niet gevonden.¹⁴ Het echtpaar Kreindler-Ziegenlaub uit de Wilhelminasingel in Maastricht zette zijn tweejarig zoontje Israel op 25 augustus 1942 gewoon over de heg in de tuin van de burens. Hij overleefde de oorlog dankzij de zorg van de buurvrouw en de arts die hem onder een valse naam in het ziekenhuis opnam op de afdeling besmettelijke ziekten.¹⁵

Ik vermeldde reeds bij het begin van dit hoofdstuk hoe eenvoudig en ongecompliceerd een onderduik tot stand kon komen, zoals in het geval van het gezin Meier-Jacobs. Het was eenvoudige naastenliefde of burenhulp. De heer Wijmenga uit Spaubeek had eens een vaars gekocht van de Beekse veehandelaar Louis de Leeuw. Het dier bleek ziek en De Leeuw had Wijmenga op een nette manier schadeloos gesteld. Toen De Leeuw een jaar later vroeg om een onderduikadres hoefde de zeer religieuze, gereformeerde mevrouw Els Wijmenga-Lub niet lang na te denken. De Leeuw, zijn vrouw en zijn zoon waren welkom. Onmiddellijk werd een lam geslacht om de gasten koosjer te laten eten.¹⁶

Mensen konden, min of meer bij toeval, het centrum worden van een klein hulpnetwerk. De moeder van Sibilla Lemmens-Bisschops uit Heerlen was half-jood en Sibilla hielp enkele familieleden. Deze activiteiten waren het begin van een zoektocht naar andere onderduikadressen, waarbij zij, terwijl haar man als gijzelaar was geïnterneerd in Sint-Michiëlsgestel, nauw ging samenwerken met Heerlense hulporganisaties.¹⁷

Soms werd een onderduik zeer minutieus voorbereid. Drie Beekse vrienden van Frans Kanarek richtten voor hem een luxe schuilplaats in op de zolder van een leegstaande fabriek. Zijn verdwijning was zorgvuldig in scène gezet. Hij schreef een brief, voorzien van zijn handtekening en zijn vingerafdruk, waarin hij aangaf dat hij was gevlucht naar Zwitserland. Zijn vrienden gingen deze brief posten in Maastricht. Enkele dagen later ontvingen de ouders de brief. De moeder van Frans ging naar het politiebureau en deed snikkend aangifte van de verdwijning van haar zoon.¹⁸

Ook in Born op het 'victualiënschip' De Zwaan was sprake van zorgvuldige voorbereiding. Het schip waar rivierschippers materialen konden kopen voor het onderhoud aan hun eigen vaartuigen, lag doorgaans afgemeerd in de haven van Born en was eigendom van Kees en Lieske Zwaans. Het bood tijdens de oorlogsjaren onderdak aan tientallen onderduikers waaronder veertien joden.¹⁹ Hier vond onder meer ook de familie Wijnperle een veilig adres. De twee meisjes Manda en Rosalie Wijnperle gingen onder een valse naam gewoon naar school. De andere leden van het gezin hielden zich verborgen. Op het dek stond een overkapping van twee meter hoog, afgesloten met een metalen deur. Na het openen van de deur stond men voor een wc-pot, die de indruk wekte dat je op het toilet was. Maar na kanteling van de pot ging een luik in de vloer open. Een trap leidde naar het vooronder, de schuilplaats van de onderduikers. Het was een ruimte van ongeveer tien vierkante meters. Dat was niet het einde van de beveiliging. Onder het kleine tafeltje lag een kleed en daaronder was

¹³ Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 63.

¹⁴ Ibidem, 36.

¹⁵ Persoonlijke mededeling dhr. Henk Verheij, Scheulder. De rest van het gezin Kreindler overleed in Auschwitz.

¹⁶ Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 102.

¹⁷ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Lemmens.

¹⁸ Diverse interviews auteur met inwoners van Beek.

¹⁹ Wijnperle, *Zou ik het willen overdoen?*, 68-72.

opnieuw een klein luik. Dit gaf toegang tot een vieze kruipruimte vol olieresten. In geval van nood konden de onderduikers zich verschuilen in deze als ‘de hel’ aangeduide ruimte. Driemaal doorstonden de vele joodse onderduikers op deze manier een onderzoek door de *Sicherheitspolizei*.²⁰

Alfred Benedik uit Beek werd, evenals anderen, geholpen door de gemeenteambtenaar Willy Sangers. Alfred was opgeroepen voor de deportatie van 25 augustus 1942. Sangers vroeg het persoonsbewijs van zijn vriend Harrie Piek. Hij knutselde er de pasfoto van Benedik op en deze leefde de rest van de oorlog verder in Castenray onder de naam Harrie Piek. De echte Harrie Piek deed enkele dagen later bij Sangers aangifte van het verlies van zijn persoonsbewijs. In aanwezigheid van NSB-burgemeester Smalbach kreeg Piek van Sangers de ‘zwaarste uitbrander van mijn leven’ te verwerken. ‘Hoe kon je zo stom zijn om je persoonsbewijs te verliezen?’ mopperde Sangers. En hij zorgde voor een nieuw document.²¹

Het initiatief tot de onderduik kon uitgaan van de hulpverlener. Cor Roggeveen uit Nederweert nodigde zijn Utrechtse collega Max Noach uit in zijn huis veiligheid te zoeken.²² De familie Bock-Sanders uit Heerlen liet zich door de voor hen volledig onbekende stadgenoten Willem en Agnita Slooten overhalen om bij hen in huis onder te duiken.²³ De familie Salmang in Maastricht dook onder op initiatief van het echtpaar Courrech Staal, aan de onderduikers nauwelijks bekende overburen.²⁴

De Gereformeerde dominee Gerard Pontier uit Heerlen had de beide broers Silber uitgenodigd om in zijn huis te komen. Salomon Silber beschrijft hoe hij in contact kwam met de dominee:

Het was een mooie warme zomerdag. Chanan en ik gingen wandelen. Wij zagen naar ons toekomen een man gekleed in een zwart costuum, wat ons deed vermoeden dat het een geestelijke was, een tamelijk dik persoon, grijs haar, kort geknipt, blauwe heldere ogen. Hij stopte, stapte van zijn fiets af, en begroette ons vriendelijk. Hij keek naar de oranjekleurige ster, met in het midden het woord ‘jood’. Hij was getroffen bij het zien van dat Kaïnsteken op onze jas, en vroeg naar ons welzijn. [...] Ik vertelde hem dat wij ‘vogelvrij’ verklaard waren en dat in iedere dag de oproep kon komen dat de Duitsers ons naar de kampen zouden sturen. Hij vroeg me of wij hem kenden. Na ons ontkennend antwoord vertelde hij: “Ik woon in de Leonard Stassenstraat nummer 15,” en voegde eraan toe: “Wanneer jullie hulp nodig hebt, dan ben ik altijd bereid jullie te helpen”.²⁵

Soms probeerden vrienden en bekenden vergeefs iemand te bewegen om bij hen onder te duiken. Er zijn aanwijzingen dat in een paar plaatsen systematisch is geprobeerd om alle joden te bewegen tot onderduik. De gereformeerde dominee H. Bouma in Brunssum riep vanaf de kansel zijn gemeenteleden op om joden te helpen. In Beek was de gemeenteambtenaar Willy Sangers een centrale figuur. In Nieuwenhagen lijkt de huisarts P.J. Snijders het voortouw te hebben genomen en in Valkenburg Pierre Schunck, mede-eigenaar van de gelijknamige textielfirma.

Wanneer joden die een oproep hadden gekregen niet kwamen opdagen, ging er een verzoek tot opsporing uit van de politie van hun woonplaats. Er kwam een ‘bekendmaking’ in het Algemeen Politieblad. In Heerlen was zowel onderduiken, als een opsporingsverzoek in het Politieblad eerder regel dan uitzondering. In de periode van 30 augustus tot 18 september 1942 meldde de politie van

²⁰ J.A. Knoors, ‘Buitengewone mensen in het verzet’, in: Historisch Jaarboek voor het Land van Swentibold 2005 (Sittard 2005) 55-65, aldaar 63.

²¹ Interview auteur met Harrie Piek, Beek.

²² Website ‘The righteous among the nations’, <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Roggeveen.

²³ Website ‘The righteous among the nations’, <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Slooten.

²⁴ Roebroeks en Andreas, *De Salmangs*, 19.

²⁵ Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 58.

Heerlen maar liefst 57 keer de vermissing van een joodse inwoner van die stad: de Commissaris verzocht om ‘

de opsporing, aanhouding en voorgeleiding van onderstaande personen van joodschen bloede, die verdacht worden in strijd met het bepaalde in artikel 3 van het Besluit van den Commissaris-Generaal voor de Openbare Veiligheid van 15 september 1941 van woonplaats te zijn veranderd zonder daartoe de vereischte vergunning te hebben verkregen.

Daarna volgden de namen van de gezochte joden.²⁶ Ook enkele dagen na de gedwongen ‘verhuizing’ van april 1943 naar Vught liet de politiecommissaris van Heerlen een bevel tot opsporing en aanhouding uitgaan van elf inwoners van die stad.²⁷

Een onderduik werd vaak zorgvuldig voorbereid. In andere situaties werd pas op het allerlaatste moment de beslissing genomen. Wij zagen hoe de ouders Kreindler in Maastricht hun zoontje Israel over de heg in de tuin van de burens zetten, toen de politie voor de deur stond om hen op te halen. Gerrit Cohen uit Geleen, op wie door zijn vrienden aandrang was uitgeoefend om onder te duiken, wachtte op 25 augustus 1942, op uitdrukkelijke wens van zijn vader, samen met het hele gezin op de komst van de politie. Toen er op de deur werd geklopt, vluchtte hij alsnog via de zolder van zijn woning. In een enkel geval werd nog na de arrestatie besloten iemand te redden. De vierjarige Inge Levis uit Venlo werd door een medewerker van de Joodsche Raad uit het raam van de school in de Prof. P.Willemsstraat gezet.

Limburgse niet-joden boden hulp aan honderden stads- en dorpsgenoten. Maar zij deden veel meer. Zij hielpen ook tweeduizend joden van elders. Wat begon als een hulpverlening op individuele basis, resulteerde in het ontstaan van een aantal indrukwekkende hulporganisaties.

Hulporganisaties

Tot mei 1943 bestonden er in Limburg, evenals in de rest van Nederland, geen uitgebreide netwerken die zich bezighielden met hulp aan joden. Er woonden voor de oorlog weinig joden in Limburg en voor de meeste Limburgers, ook voor leden van het verzet, was de Holocaust ver van huis. De eerste joden uit Amsterdam die terecht kwamen in Limburg, werden daartoe soms aangezet en geholpen door mensen die uit Limburg afkomstig waren, maar die in het westen van het land woonden of werkten en daar van nabij de discriminatie en vervolging van joodse medeburgers zagen. Het is ondoenlijk al deze pioniers te vermelden. Het is ook niet mogelijk omdat velen van hen onbekend zijn. Ik realiseer me dat we andere mensen tekort doen, nu ik mij beperk tot enkele voorbeelden.²⁸

Arie van Mansum en Derk van Assen uit Maastricht zijn met recht te beschouwen als pioniers. Van Mansum was vertegenwoordiger voor een chemisch bedrijf en in die hoedanigheid reisde hij veel door het land. In de jaren dertig maakte hij deel uit van een comité van de Gereformeerde Kerken in Maastricht. Zij hielpen joodse vluchtelingen. Van Assen was deurwaarder voor de Directe Belastingen en reisde veel. Ook hij was gereformeerd. Beiden handelden vanuit een sterke religieus-christelijke motivatie: ‘Door de Joden zijn wij, Christenen, in contact gekomen met de Heer.’²⁹ Zoals bij veel

²⁶ Diverse opsporingsverzoeken augustus-september 1942, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 216. Van de 57 gezochten overleefden er veertig de oorlog.

²⁷ Opsporingsverzoek Politie Heerlen 22 april 1943, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv.nr. 224. Alle elf overleefden de oorlog.

²⁸ Gegevens uit deze paragraaf zijn voor een groot deel ontleend aan: Cammaert, *Het verborgen front*.

²⁹ Artikelenreeks ‘Uit het Zuiden geen nieuws’ van Jan van Lieshout, Limburgs dagblad, mei-juni 1977. Deze uitspraak staat in een aflevering van 12 mei. Binnen de Gereformeerde Kerken vond in 1944 een splitsing plaats. Van Mansum en de meeste van zijn medewerkers traden toe tot de afgescheiden Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt (onderhoudende artikel 31). Dit veranderde hun inzet voor joodse onderduikers niet.

verzetsmensen in de vroege fase van de oorlog beperkten hun activiteiten zich niet tot hulp aan joden. Zij waren ook betrokken bij hulp aan 'piloten' en bij de verspreiding van het illegale blad *Vrij Nederland*. Van Assen had al joodse vluchtelingen over de grens naar België en verder naar Zwitserland geholpen. Van Mansum bracht in 1941 een joods vluchtelingengezin naar een veilige plaats in Apeldoorn. Medio 1942, nog voor de deportatietreinen uit Westerbork gingen rijden, plaatsten zij de eerste joodse onderduikers in Limburg.

Begin 1943 kwam Van Mansum in contact met de georganiseerde kinderpulporganisaties. Toen was voor hem het pioniersstadium voorbij en ging hij deel uitmaken van een groot netwerk. Hij haalde tientallen kinderen op van station Sittard en bracht vele van hen naar de familie Bosch in Hoensbroek. Dit gezin, dat eveneens deel uitmaakte van de Gereformeerde Kerken, zorgde dan dat de kinderen een pleeggezin kregen, aanvankelijk weer vooral bij gereformeerden. In totaal plaatsten Van Mansum en Van Assen ongeveer 150 joden, Limburgers en Amsterdammers, waaronder 50 kinderen afkomstig van het later te bespreken Utrechts Kindercomité.

Derk van Assen werd op 24 juli 1943, in opdracht van de *Sicherheitspolizei* gearresteerd door de politie van Maastricht. Tegelijkertijd werd ook het joodse echtpaar Sandhaus-Hoffnung uit Heer gepakt, dat was ondergedoken bij de familie Van Assen. Ook Van Assens vrouw werd gearresteerd. Het Limburgse Verzet trachtte Van Assen uit de gevangenis te bevrijden door hem te besmetten met paratyfus. Hij zou dan, naar men hoopte, worden opgenomen in het ziekenhuis, waaruit hij met geweld zou kunnen worden bevrijd. De opzet werd echter doorzien en de nachtmerrie eindigde met de executie van de al zieke Van Assen door drie medewerkers van de *Sicherheitspolizei* op 14 september 1943 in de bossen van Schadijk bij Horst-Meterik. Arie van Mansum werd op 1 oktober 1943 gearresteerd door toedoen van een verrader, H. Vastenhout. Deze was hem op het spoor gekomen omdat Van Mansum contacten had gekregen met Charles Bongaerts, een brandweercommandant in Heerlen, die aan Van Mansum distributiebonnen leverde en in wiens verzetsgroep Vastenhout was geïnfiltrerd.³⁰ Arie van Mansum nam toen de zorg voor meer dan honderd joden over. Zij kreeg in de laatste fase van de oorlog veel hulp van de LO-organisatie.³¹

Een andere Limburgse pionier was Mathieu Smedts, een ex-seminarist uit Horst-America. Hij was bevriend met pastoor H.J. (Henry) Vullings van Grubbenvorst en met diens kapelaan P.J.H. Slots. Smedts was sociaal-democraat en had enige tijd in Amsterdam gewoond. Slots had eveneens linkse sympathieën. Uit deze vriendschap bloeide in Noord-Limburg een vroeg netwerk voor hulp aan joden op en een voor Limburg bijzondere samenwerking tussen sociaal-democraten en de katholieke geestelijkheid en via de laatste met de Limburgse afdelingen van de LO. In het begin van de oorlog bood het groepje hulp aan ontsnapte Franse krijgsgevangenen, maar al snel ook aan joden. In 1941 organiseerde Smedts een vluchtweg voor joden naar Zwitserland, via de boerderij van zijn ouders aan de Zwarte Plak in Horst-America en vervolgens via Brussel. Vele tientallen joden hadden langs deze weg Zwitserland bereikt, toen Smedts op 4 november 1942 werd gearresteerd. Zijn vluchtroute

³⁰ H. Vastenhout maakte deel uit van een groep verraders in het kader van het *Englandspiel*. Dit was een door de Duitse *Abwehr* opgezette grootscheepse contraspionage-actie, die tot doel had Nederlanders die door de Engelse geheime dienst naar Nederland werden gestuurd, in handen te krijgen en om een geallieerde zender te gebruiken om valse informatie naar Engeland te sturen. Behalve 59 geheime agenten werden in het kielzog van deze actie ook veel Nederlandse verzetsmensen en later ook ondergedoken joden gearresteerd. Het Limburgs verzet deed op 6 november 1943 een mislukte poging om Vastenhout te liquideren. Vastenhout werd in januari 1947 door het Bijzonder Gerechtshof in Maastricht ter dood veroordeeld. Zie: Nieuwsblad van het Zuiden, 21 januari 1947.

³¹ Arie van Mansum werd enkele maanden na zijn arrestatie weer vrijgelaten, later opnieuw gearresteerd, maar overleefde de oorlog. Met de door hem geplaatste en verzorgde onderduikers liep het niet altijd goed af. Eén kind, de Maastrichtse Léon Wesly, werd gearresteerd op zijn onderduikadres in Voerendaal en tien joden werden op 16 november 1943 gearresteerd bij gemeentesecretaris Fleischeuer in Oirsbeek. Ook Fleischeuer zelf werd gevangen genomen en overleed in het concentratiekamp. Zie ook: Cammaert, *Het verborgen front*, 282-287 en 402-404.

bleef na zijn arrestatie nog geruime tijd functioneren door de inzet van socialistische vrienden.³² Priester en musicoloog Henry Vullingshs was vanaf begin 1939 pastoor in Grubbenvorst. Hij kende een paar joodse onderwijzers in Amsterdam. Hij preekte al vroeg tegen de gevaren van het nationaal-socialisme. Dit gebeurde in eendrachtige samenwerking met zijn kapelaan P. Slots, ook muziek liefhebber en sociaal-democraat. Slots onderhield contacten met Koos Vorrink en met medewerkers van de VARA-radio waaronder de musicoloog P. Tiggers. Een citaat uit een preek van Vullingshs op zondag 12 mei 1940: 'Onze soldaten kunnen niets meer doen; nu is het de beurt aan ons; wij zullen de Duitsers dwars zitten waar wij kunnen.'³³ Dit waren profetische woorden: Vullingshs zat de Duitsers dwars. Vanaf begin 1942 wijdden de twee priesters zich samen met hun vriend Smedts aan de redding van joden. Smedts, Slots en Vullingshs hielpen zowel Limburgse als Amsterdamse joden aan een onderduikadres in de dorpen op het platteland van Noord-Limburg. Nadat Smedts was gearresteerd in het najaar van 1942 werden Vullingshs en Slots geleidelijk onderdeel van grotere hulporganisaties. Zij hadden via Smedts contacten gekregen met de groep rond J.G. (Joop) Westerweel. Deze was socialist en pacifist. Hij was leraar aan een school in Bilthoven op socialistisch-pacifistische grondslag. Deze instelling, onder leiding van C. Boeke, had zich ontfermd over een groep joodse jongeren, die door de Duitse maatregelen van hun eigen scholen waren verwijderd. De joden bereidden zich als 'Palestina-pioniers' voor op emigratie naar het Beloofde Land. Zij woonden samen in een woonoord in Loosdrecht. Systematisch werden voorbereidingen getroffen voor de vlucht naar het buitenland of voor een eventuele onderduik van de 'Palestina-pioniers'. Toen in augustus 1942 het gerucht ging dat woonoord Loosdrecht door de Duitsers zou worden ontruimd, beschikten Westerweel en zijn vrienden over de nodige onderduikadressen.³⁴ Via Smedts waren ze in Limburg terecht gekomen bij Vullingshs en Slots. Vanuit Grubbenvorst werden tussen 75 en 100 Palestina-pioniers ondergebracht in Noord-Limburg. De meesten werden naar Limburg gebracht door Chiel Salomé en gingen via Vullingshs naar Eugénie Boutet, een onderwijzeres in Sevenum, het geboortedorp van Vullingshs. In totaal kwamen er in dit dorp dertig van hen terecht. Boutet had ook een belangrijke rol in de LO. 'Haar' onderduikers werden later in de oorlog volledig verzorgd door de plaatselijke LO-afdeling onder leiding van P.J. (Piet) Arts.³⁵ De grote groep strijdbare Palestina-pioniers die in Sevenum was terechtgekomen, kwam regelmatig bij elkaar in de bossen in een schuilplaats, die de naam 'Palestina-soos' kreeg.

Eugénie Boutet was de centrale figuur voor de joodse onderduikers in Sevenum. Mede dankzij haar inspanningen was het aantal onderduikers in het dorp, in vergelijking tot het aantal inwoners, het grootste van heel Limburg. Na de oorlog lieten 58 in Sevenum verblijvende joden zich registreren bij het Centraal Registratiebureau voor Joden. Omdat in het algemeen slechts ongeveer de helft van de onderduikers zich daadwerkelijk meldde, kan men stellen dat in Sevenum meer dan honderd joden de oorlog zullen hebben overleefd, op een eigen bevolking van 3424 zielen. Joden vormden er in 1944 drie procent van de bevolking. Hoe het in het dorp toeging, blijkt uit een uitspraak van koerier Chiel Salomé:

De gastvrijheid in en om Sevenum was groots, alles kon, alles was mogelijk en werd zonder meer gedaan. Wij werkten in een sfeer van vertrouwen waarin veel mensen eendrachtig samenwerkten en zich in goede harmonie verzetten tegen de vijand. Huizen, deuren en harten stonden open. De onderduikers waren èn welkom, èn ook ik werd steeds hartelijk ontvangen. Bij al ons werk was Eugénie [Boutet] de sleutelfiguur. Ik klopte nooit vergeefs bij

³² Cammaert, *Het verborgen front*, 315. Na zijn arrestatie en een verblijf in de strafgevangenis in Scheveningen (het 'Oranjehotel') werd Smedts op 17 november 1942 in Utrecht ter dood veroordeeld. De straf werd echter niet uitgevoerd. Hij overleefde de oorlog in gevangenschappen in Sonnenberg en in Wolfenbüttel. Na de oorlog werd hij onder meer hoofdredacteur van Vrij Nederland. Zie ook: W.H. Leenen, *Grubbenvorst en Lottum in oorlogs- en bezettingstijd 10 mei 1940 – 26/27 november 1944* (Grubbenvorst 1994) 67.

³³ Cammaert, *Het verborgen front*, 137.

³⁴ Braber, *Joden in verzet*, 83-86.

³⁵ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Boutet.

haar aan. Zij wist altijd raad. De pastoor van Grubbenvorst [Vullingsh] steunde en beaamde ons werk.³⁶

Een groter compliment voor de bevolking is niet denkbaar. Vier joodse onderduikers uit de groep van beschermelingen van Vullingsh en Boutet werden toch slachtoffer van de nazi's. In augustus 1944 werden op diverse plaatsen rondom Horst razzia's uitgevoerd door de *Sicherheitspolizei*. Daarbij werden in Grubbenvorst de Amsterdammer Joop Veldman en de Venlose mevrouw Fannie Wolff-Goldstein gearresteerd. Beiden werden vermoord in Auschwitz. Op 2 september 1944 werd het bejaarde echtpaar Emanuel en Helena Maisonpierre-Compris uit Venlo, dat was ondergedoken bij de familie Timmermans in Sevenum, gearresteerd en overgebracht naar het politiebureau in Venlo. Zij werden op Dinsdag, 5 september geëxecuteerd bij het Zwarte Water bij Venlo.

Smedts overleefde zijn gevangenschap. Slots werd gearresteerd op 14 augustus 1943 en verbleef de rest van de oorlog in kamp Amersfoort. Vullingsh ging door met zijn werk. Op 1 mei 1944 werd ook hij gearresteerd, waarschijnlijk niet wegens zijn hulp aan joden, maar wegens zijn lidmaatschap van de LO. Via de strafgevangenis van Maastricht en de kampen Vught en Sachsenhausen kwam hij terecht in Bergen-Belsen, waar hij op 9 april 1944 overleed aan dysenterie.³⁷ Westerweel werd in maart 1944 gearresteerd en op 11 augustus in Vught gefusilleerd.

Tot begin 1943 werd de meerderheid van de onderduikers geholpen buiten grote hulporganisaties om. Veel joden uit het westen van het land deden een beroep op individuele relaties in Limburg. Maar het kwam ook voor dat zij op goed geluk uit de trein stapten op een van de kleine Noord-Limburgse stations en in de nabijgelegen dorpen Oostrum, Oirlo, Horst of Sevenum aanklopten aan de deur van een pastorie of een boerderij. Deze hulpvraag van volkomen onbekenden werd vaak positief beantwoord.

Vermoedelijk de grootste georganiseerde hulporganisatie voor joden in Limburg was de groep rond Harmen Stakenborg uit Brunssum en Kees Paasen uit Heerlen. Beide mannen hielden zich, vóór hun intensieve samenwerking, al op kleine schaal bezig met hulp aan joodse onderduikers. Winkelier Paasen had in 1942 een aantal joodse Amsterdammers in Heerlen ondergebracht. LO-lid Stakenborg begon daarmee in 1943 op verzoek van LO-rayonleider pater W. van der Geest. Toen beiden elkaar hadden gevonden werd de hulpverlening grootschaliger. Zij werkten daarbij ook samen met Joop Westerweel, die we eerder al tegenkwamen bij het netwerk rond Smedts en Vullingsh, een bewijs temeer hoezeer de verschillende hulporganisaties in Limburg met elkaar verweven waren. Amsterdamse joden werden groepsgewijs en voorzien van valse persoonsbewijzen, per trein van Amsterdam naar Sittard vervoerd onder begeleiding van 'Henny', een Amsterdamse koerierster. Nadat zij in een café bij het station in Sittard een beetje op verhaal waren gekomen, reisden zij verder per tram naar Brunssum, nu onder begeleiding van de heer Stakenborg of zijn zoon Gerard. Bij diverse haltes op het traject Sittard-Oirsbeek-Brunssum stapten mensen uit en werden daar opgevangen door medewerkers van de lokale LO-afdelingen. De resterende joden gingen mee naar de woning van Stakenborg en werden van daaruit verdeeld over diverse gezinnen. Als er even een tekort was aan gastgezinnen verbleven soms wel tien joden tegelijk in het huis van de familie Stakenborg. Na een razzia op 9 februari 1944 werden drie onderduikers die door de groep waren geplaatst, gearresteerd.³⁸ Paasen besloot toen om zelf onder te duiken in Amsterdam. Van hieruit stuurde hij op nog grotere schaal joden naar zijn vriend Stakenborg in Limburg. Op deze manier vonden ongeveer 250 Amsterdamse joden in Limburg onderdak. De meesten kwamen terecht in Brunssum, Schinveld, Oirsbeek, Heerlen en Hoensbroek.³⁹ Een aantal van hen werd later

³⁶ Brief M.J. Salomé, zoals geciteerd in : Cammaert, *Het verborgen front*, 425-426.

³⁷ Cammaert, *Het verborgen front*, 143-144.

³⁸ Twee van hen, Rosalie Sternfeld-Egger uit Roermond en Aaltje Wijsenbek-Bas uit Amsterdam, overleden in Auschwitz.

³⁹ Brief Burgemeester Brunssum, 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Brunssum).

overgebracht naar Roermond. Op 19 juni 1944 trof de groep een nieuwe tegenslag doordat het uit vier leden bestaande gezin Van Praag uit Amsterdam in Heerlen werd gearresteerd.⁴⁰

Hugo Brandsma was de schuilnaam van H. van der Wielen uit Delft, de leider van een kleine hulporganisatie met medewerkers in zowel het westen van Nederland, als in Midden-Limburg. Een der medewerkers, de Haarlemer C. van Donselaar, had zijn intrek genomen in hotel Het Gouden Kruis in Roermond. Volgens Cammaert zou de groep tussen de honderd en tweehonderd joden hebben geplaatst in diverse plaatsen in Midden-Limburg.⁴¹ In het voorjaar van 1944 werden drie joden die door de groep waren geplaatst, mevrouw Sientje Prijs-Blog en twee van haar kinderen, gearresteerd door de *Sicherheitspolizei*. Ook de gastheer J. Berkhout werd meegenomen.⁴²

Nauw verbonden met de groep-Brandsma was een hulplijntje dat was opgezet door de Roermondse jood Cesar (Kees) Hiegentlich. Omdat hij zijn bedrijf moest beëindigen als gevolg van de anti-joodse maatregelen, vertrok hij naar Amsterdam.⁴³ Vandaar stuurde hij al vroeg in de oorlog joden, waaronder een aantal kinderen die uit de crèche bij de Hollandsche Schouwborg afkomstig waren, naar vrienden in Roermond. Een belangrijk adres was Truus Jetten in Horn, zij was huishoudster bij Hiegentlich in Roermond. De ouders van Jetten hadden een boerderij in De Weerd bij Roermond. Via hen werd de hele uitgebreide familie Jetten ingeschakeld en ook een andere inwoner van het dorp, Mathias Sonnemans.⁴⁴ Op die manier werd het kleine dorp aan de Maas een centrum voor joodse onderduikers. Voor de verzorging van haar pupillen kon mevrouw Jetten terugvallen op de groep-Brandsma en de LO.

De gereformeerde dominee Leendert Overduin uit Enschede hielp honderden joden uit de regio Twente onderduiken. Hij werkte daarbij samen met vertegenwoordigers van de Joodsche Raad. Zo groot was het aantal joden dat via hen een veilige plaats zocht, dat Twente 'vol' raakte. Daarom week de dominee uit naar andere gewesten, waaronder Limburg. Hij kwam in contact met de eveneens gereformeerde Herman Hellenbrand uit Heerlen-Molenberg. Via hem werd een aantal joden in de omgeving van Heerlen ondergebracht. Cammaert spreekt van ruim honderd in totaal. Dat getal lijkt aan de hoge kant, want na de oorlog gaven van de ruim duizend joden die zich in Limburg meldden bij het Centraal Registratiebureau voor Joden, slechts tien een oorspronkelijke woonplaats in Twente op. Enige tientallen lijkt dan ook een betere schatting. Op 20 juni 1944 deed de *Sicherheitspolizei*, onder leiding van H.W. Conrad en J. Straten, op aanwijzing van en geholpen door jodenjager en landwachter Mathias Josef Raeven, een inval in de woning van Hellenbrand. De onderduiker Arend de Leeuw en zijn vrouw Mientje werden gearresteerd. Hun nog geen twee jaar oude dochter Liesje werd bij de razzia niet gevonden. Ook de heer en mevrouw Hellenbrand werden gearresteerd.⁴⁵

De meeste joden kwamen per trein naar Limburg, begeleid door tussenpersonen. Soms waren dat mensen die deel uitmaakten van een Amsterdamse organisatie, soms werden zij ook opgehaald door een Limburgse hulpverleenster of hulpverlener. Zij stapten uit op de stations Sittard en Geleen of op de kleine stationnetjes van Horst-Sevenum en Venray (Oostrum). Een belangrijk persoon die veel joden namens de groep Westerweel naar Venray en Horst-Sevenum bracht was de eerder genoemde

⁴⁰ Alle vier leden van het gezin Van Praag kwamen om in Auschwitz of tijdens een dodentocht op het einde van de oorlog.

⁴¹ Cammaert, *Het verborgen front*, 431.

⁴² Mevrouw Prijs overleed in Auschwitz, maar haar twee kinderen overleefden het kamp. Berkhout overleefde zijn gevangenschap en het daarop volgende concentratiekampleven, niet. Hij verdrong waarschijnlijk toen het schip, waarmee gevangenen westwaarts werden vervoerd bij de komst van de Russen, op de Oostzee werd getorpedeerd.

⁴³ Kees Hiegentlich zelf werd gearresteerd en overleed op 2 december 1943 in Auschwitz.

⁴⁴ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Jetten en Sonnemans.

⁴⁵ Zowel het echtpaar De Leeuw als het echtpaar Hellenbrand overleefden hun gevangenschap.

Chiel Salomé uit Hardinxveld. Op de stations stonden dan Limburgse hulpverleners te wachten om hun gasten op te vangen. De Palestina-pioniers, die via de groep-Westerweel kwamen, liepen dan te voet de tien kilometer van Oostrum naar Sevenum. Na de arrestatie van Salomé in december 1943 werden de joden door Ellie Waterman uit Amsterdam naar station Horst-Sevenum begeleid.

In Utrecht was onder anderen Hetty Voûte een belangrijke verbindingsvrouw tussen het westen en de perifere provincies. Mieke Mees, Tineke Haak en Alice Brunner waren de vaste tussenpersonen tussen de Amsterdamse Studenten Groep en Limburgse hulpverleners. Mieke Mees, een studente medicijnen, werd speciaal aangetrokken door de Amsterdamse studenten om kinderen naar Limburg te vervoeren. Zij bracht hen zowel naar de groep van Van Mansum in het zuiden, als naar de later te bespreken groep rond Tienray. Zij reisde met de kinderen naar station Geleen-Lutterade en naar Venray-Oostrum. De eerste keer dat zij met negen kinderen naar Geleen kwam, was er een ernstig probleem. De afspraken over wie hen zou opvangen waren kennelijk niet duidelijk genoeg geweest: er was niemand op het station om hen op te vangen. Een toevallige voorbijganger viel het op dat daar een meisje met een grote groep kinderen doelloos rondliep. Hij trok meteen de juiste conclusie en bracht hen naar een adres in Geleen, waar hij wist dat joden werden opgevangen.⁴⁶ Voor de NV-organisatie in Heerlen en omgeving, die later ter sprake komt, werden veel kinderen naar Sittard gebracht door twee meisjes uit Amsterdam, Rebecca van Delft en Jooske de Neve, beide 18 jaar jong en overtuigd christelijk. Later kwam daar Annemarie van Verschuer bij. Toen Rebecca en Jooske hun werk als koerierster moesten staken, werden de kinderen vaak opgehaald vanuit Limburg door Truus Vermeer uit Brunssum. Ook Hanna van de Voort uit Tienray, de spil van een groot hulpnetwerk in Noord-Limburg, haalde een deel van 'haar' kinderen zelf op in Amsterdam. Guusje Slooten uit Heerlen haalde 24 joden op in Amsterdam en liet hen met de hulp van haar ouders, in Heerlen en omgeving onderduiken.⁴⁷

Ook het vervoer van joden binnen Limburg kon een gevaarlijke en avontuurlijke zaak zijn. Mensen werden van het ene naar het andere adres verplaatst in het donker op de fiets of verstopt op een boerenwagen met hooi. Jean van Dijk uit Grubbenvorst – en ook anderen in de Noord-Limburgse Maasdorpen deden dat – zette in de nacht joden in een roeibootje over de Maas.⁴⁸

Hulp aan joodse kinderen

Honderden gezinnen in Limburg waren bereid een kind in huis op te nemen. Hulp aan joodse kinderen was minder problematisch dan hulp aan volwassenen. Men kon gemakkelijker met een kind reizen: jonge kinderen hadden geen persoonsbewijs en hoefden geen ster te dragen. Men kon de aanwezigheid van een vreemd kind beter uitleggen aan de bureaus als een 'uitgebombardeerd Rotterdamertje'. Eén kind meer viel nauwelijks op in de grote Limburgse gezinnen. Het verschil tussen ondergedoken kinderen en volwassenen komt ook tot uiting in de overlevingscijfers. In heel Nederland werd een derde van de ondergedoken volwassenen alsnog gearresteerd, van de kinderen minder dan vier procent.⁴⁹

Bert Jan Flim deed een onderzoek naar de georganiseerde hulp aan joodse kinderen. Van de 1355 pleeggezinnen, die een of meer joodse kinderen zonder hun ouders in huis opnamen, bleken er 434 in Limburg te wonen, 32 procent van het totaal.⁵⁰ Dit terwijl de Limburgse bevolking minder dan 9 procent van de bevolking van Nederland uitmaakte. Dat beeld wordt bevestigd door de gegevens die zijn verzameld door het Centraal Registratiebureau voor Joden. Onder de ruim duizend joden die vlak na de bevrijding in de provincie Limburg werden geregistreerd waren 325 kinderen van buiten de

⁴⁶ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Mees.

⁴⁷ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Slooten.

⁴⁸ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Van Dijk.

⁴⁹ Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 124.

⁵⁰ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 401.

provincie, die in Limburg waren ondergedoken zonder hun ouders. Van hen vonden er 147 onderdak in de Oostelijke Mijnstreek, 104 op het platteland van Noord-Limburg ten westen van de Maas en ten noorden van Baarlo. Een aantal van hen was op individuele basis naar Limburg gebracht door hun ouders. De meesten echter kwamen via grotere hulporganisaties.⁵¹

De hulpverlening aan joodse kinderen kwam op gang na een aantal belangrijke gebeurtenissen. Op de eerste plaats doken in de eerste maanden van 1943 veel studenten onder. Zij hadden bevel gekregen schriftelijk te verklaren dat ze zich zouden onthouden van iedere tegen het Duitse Rijk gerichte actie: de zogenaamde 'loyaliteitsverklaring'. Mannelijke studenten die deze verklaring niet tekenden, zouden worden opgeroepen voor de arbeidsinzet. De meesten verkozen daarom onder te duiken. Die neiging werd nog versterkt doordat, als vergelding voor de dodelijke aanslag op de leider van het Nederlandse vrijwilligerslegioen, generaal H.A. Seyffardt, op 5 februari 1943 een razzia werd gehouden onder studenten. Door deze maatregelen had de Duitse bezetter zelf een grote groep geharnaste, jonge en intelligente tegenstanders gecreëerd, die bovendien tijd had voor clandestiene activiteiten.⁵² De tweede belangrijke ontwikkeling was, dat de grote stakingsgolf van april-mei 1943 en de daarop volgende bloedige represailles door de Duitsers veel Nederlanders had veranderd. Zij werden van redelijk passieve toeschouwers omgevormd tot actieve tegenstanders van de bezettende macht. En tenslotte werd in het begin van 1943 steeds meer bekend over het lot der joden na hun deportatie naar het oosten. Meer mensen raakten ervan overtuigd dat veel joden en met name de kinderen, hun wegvoering uit Nederland niet zouden overleven. Er ontstonden goed gecoördineerde acties om tenminste zoveel mogelijk kinderen uit de handen van de Duitsers te redden. Die acties konden rekenen op steun van steeds meer mensen.

In zowel Amsterdam als Utrecht ontstonden studentengroepen die zich specifiek bezighielden met de hulp aan joodse kinderen. Het Utrechtse Kinder Comité (UKC) stond onder de bezielende leiding van Jan Meulenbelt, daarbij vanaf het begin geholpen door Hetty Vôte. In de Amsterdamse Studenten Groep (ASG) speelden Piet Meerburg en Wouter van Zeytveld in de beginfase de centrale rol. Vrouwelijke studenten waren in beide organisaties erg belangrijk: ze hadden meer bewegingsvrijheid omdat zij niet verplicht waren zich voor de arbeidsinzet te melden. Zij brachten doorgaans de kinderen naar hun bestemmingen. Tussen de Utrechtse en Amsterdamse studenten werd nauw samengewerkt. De kinderen kwamen vooral uit de hoofdstad, maar de Utrechtse studenten beschikten over de meeste onderduikadressen. De kindercomités kregen niet alleen morele, maar ook financiële steun uit het kerkelijk Fonds voor Bijzondere Nooden via de aartsbisschop van Utrecht, *monseigneur* Jan de Jong.⁵³

De kinderen kwamen van allerlei kanten. Sommige joodse ouders verzochten zelf aan de studenten om zich over hun kinderen te ontfermen. De Amsterdamse kinderarts Ph.H. Fiedeldij Dop probeerde om ouders van zijn patiëntjes en later ouders van kinderen die voor deportatie waren opgeroepen, over te halen hun kinderen aan de studenten af te staan.⁵⁴ Op dezelfde wijze trachtte de vrouwelijke advocaat Lau Mazirel ouders te overtuigen.⁵⁵ Vanaf februari 1943 waren de meeste kinderen afkomstig uit de crèche bij de Hollandsche Schouwburg aan de Plantage Middenlaan in Amsterdam. De voormalige joodse schouwburg was in gebruik genomen als een tijdelijk reservoir voor joden die waren gearresteerd bij ophaalacties en razzia's in de stad. Meer dan 15.000 joden passeerden de Hollandsche Schouwburg op hun reis van Amsterdam via Westerbork naar Auschwitz en Sobibor. Onder hen waren meer dan 5000 kinderen. Deze werden, als ze jonger waren dan 13 jaar, vaak tijdelijk opgevangen in een tegenover de schouwburg gelegen gebouw, dat de naam 'crèche' kreeg. Van deze kinderen werden er in de periode van januari tot september 1943 ongeveer 600 naar

⁵¹ RHCL, Archief 07 E 09, Militair Gezag, DMC Venlo, inv. nr. 3.

⁵² Flim, *Omdat hun hart sprak*, 39-40.

⁵³ Ibidem, 31-68.

⁵⁴ Ibidem, 45.

⁵⁵ Ibidem, 152.

buiten gesmokkeld. Zij werden uitsluitend weggehaald met instemming van hun, in de Schouwburg verblijvende, ouders. Men gebruikte verschillende methoden om de kinderen te ontvoeren. Sommigen werden door de joodse 'directeur' van de Schouwburg, Walter Süsskind, heimelijk overgedragen aan niet-joodse helpers. Hij kon dat vaak doen, omdat de commandant van de wacht, de SS-er Alfons Zündler bewust een andere kant opkeek. Süsskind en zijn medewerker Felix Halberstadt zorgden ervoor, dat de lijsten van aanwezige joden zodanig werden vervalst, dat de Duitsers geen argwaan kregen. Andere kinderen werden als 'zieken' opgenomen in het ziekenhuis en van daaruit ontvoerd. Weer anderen werden heimelijk vanuit de crèche en met medeweten en medewerking van de trambestuurder, in een voorbijrijdende tram gezet en daar door hulpverleners opgevangen. Zuigelingen werden ontvoerd in wasmanden, verstoppt onder de vuile was. Kinderen 'verdwenen' tijdens de dagelijkse wandelingen die de crècheleidsters met ze mochten maken. Sommige hulpverleners meldden zich in SS-uniform bij de crèche en eisten op hoge toon een aantal kinderen op. Vanaf april 1943 werden er ook kinderen aan helpers overgedragen vanuit de naast de Schouwburg gelegen Hervormde Kweekschool, waar grote aantallen leraren en leerlingen op de hoogte waren van de activiteiten. Dat alles gebeurde met medewerking en vaak op initiatief van de crècheleidster Henriette Pimentel, daarbij geholpen door Virrie Cohen, de dochter van David Cohen, een der voorzitters van de Joodsche Raad. Virrie werd na de deportatie van Pimentel haar opvolgster als leidster van de crèche. Zij bleef dat tot het tijdstip dat de hele crèche werd ontruimd op 29 september 1943. Toen dook zij onder in Tienray en nam als laatste wanhoopsdaad nog vijftien kinderen mee.⁵⁶ Ook de jonge Lilly Kettner, die in de crèche had gewerkt, kwam in Limburg terecht. Zij slaagde er in om te ontsnappen uit Westerbork en dook met hulp van Piet Arts onder in Sevenum.⁵⁷

De studenten waren niet de enigen die kinderen haalden uit de crèche. De Amsterdammer Joop Woortman en zijn vrouw Semmy benaderden ouders met de vraag of die hun kinderen wilden afstaan. Later haalden zij de meeste kinderen uit de crèche. Zij werden de 'leveranciers' voor een professionele groep die we later zullen leren kennen onder de naam NV, afkorting van 'Naamloze Vennootschap'. Ook medewerkers van de 'NV' namen op de laatste dag van het bestaan van de crèche nog veertien kinderen mee naar Heerlen. Een der organisatoren van de hulp vanuit de crèche, Maurice Hirschel, zocht toen via deze weg een schuilplaats bij de paters in Stein. Nadat de crèche was opgehouden te bestaan werd nog een laatste zuigeling uit de Schouwburg zelf weggehaald en onder de naam Hansje de Bruijn ondergebracht bij een gezin te Urmond.⁵⁸

Een aantal kinderen zonder ouders, eveneens voor een groot deel afkomstig uit de crèche, werd gered door een verzetsgroep die was gevormd rond het illegale blad *Trouw*. De hulp aan hen begon in april 1943. Het was slechts één van de vele verzetsactiviteiten van deze groep. Eén der leidende personen was Gesina van der Moolen, die samen met haar vriendin Mies Nolte een vakantiehuisje had in Vlodrop. Hier namen zij vijf kinderen mee naar toe en plaatsten hen in Midden Limburg. Alle geplaatste kinderen kwamen later onder de zorg van de LO.⁵⁹

De kinderen werden aanvankelijk opgevangen op adressen in de regio Amsterdam en Utrecht. Veel gingen er naar Friesland en Twente. Toen het contact met Limburg eenmaal was gelegd, gingen vooral de donkerharige kinderen naar diverse Limburgse opvangadressen. Het betrof een aanzienlijk aantal, misschien wel vijfhonderd. De meeste kinderen werden geplaatst gedurende de maanden april tot september 1943. Zij verbleven gemiddeld in drie tot vier gastgezinnen: het aantal gastouders was dus groter dan het aantal kinderen. Zij kwamen in de provincie langs verschillende wegen.

⁵⁶ Ibidem, 121-158. In Tienray werd Virrie de rechterhand van hulpverleenster Hanna van de Voort.

⁵⁷ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Arts.

⁵⁸ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 158-160.

⁵⁹ Ibidem, 107-109.

Het Utrechts Kindercomité bracht enkele tientallen kinderen, meestal afkomstig uit Amsterdam, rechtstreeks naar Limburg. Dit gebeurde vaak via personen die ook volwassen onderduikers – joden en niet-joden – onderbrachten: Charlotte van Berckel in Heerlen, Arie van Mansum in Maastricht en andere leden van de Gereformeerde Kerken, Boy Edgar in Heumen en Mook, aalmoezenier L.J. Roumen te Maastricht, de ambtenaar J. Vrij uit Maastricht, de familie A. van der Gronden in Valkenburg, de uit Roermond afkomstige jood Cesar Hiegentlich en Truus Jetten uit Horn en P. Dolls uit Nieuwenhagen.⁶⁰

De grootste aanvoer vanuit Amsterdam via Utrecht naar Limburg kwam via een omweg. Tini van de Bilt en Paul Terwindt ('Ome Jan') en hun medewerkers waren in Arnhem begonnen met het kinderwerk als een 'filiaal' van het UKC.⁶¹ Zij gingen echter steeds meer te werk als een zelfstandige organisatie en haalden later zelf 'crèche-kinderen' op uit Amsterdam. Paul Terwindt legde contacten met mensen in Zuid-Limburg, zoals het echtpaar Th. Huurdeman en mevrouw S. Lemmens-Bisschops in Heerlen. Tini van de Bilt kon 'haar' kinderen vaak kwijt bij Jan Knapen, kassier van de Boerenleenbank in Panningen. Deze bracht hen dan onder bij pleegouders in Noord- en Midden-Limburg, van Sevenum tot Heythuysen. In totaal zouden door 'Arnhem' 176 personen in Limburg zijn geplaatst, meer dan honderd via Van de Bilt en Knapen en meer dan zestig via Terwindt in Zuid-Limburg. In de meeste gezinnen hoefde geen kostgeld te worden betaald en de nodige distributiebescheiden kwamen van de Limburgse LO of van Amsterdamse, Utrechtse of Arnhemse verzetsorganisaties. Van de kinderen in Noord-Limburg werd er slechts één gearresteerd, bij een razzia in Helenaveen. Ook in Zuid-Limburg viel één slachtoffer. Alle helpers overleefden de oorlog.⁶²

Terwindt bleef 'zijn' cliënten begeleiden en bemoedigen. De vijftienjarige Louis Mossel uit Amsterdam, wiens ouders werden gedeporteerd terwijl Louis in het ziekenhuis was opgenomen, werd door Terwindt met enige moeite overgehaald om te gaan onderduiken. Toen in de eerste Amsterdamse onderduikgezinnen problemen ontstonden, wilde Louis zich vrijwillig bij zijn ouders in Westerbork voegen. Weer haalde Terwindt hem over: hij bracht hem naar het gezin van Guus en Céline Hustinx-Thijs in Heerlen. Hier werd hij liefdevol opgenomen als dertiende van hun kinderen.⁶³

Het meest omvangrijke netwerk van hulpverleners van joodse kinderen op het platteland van Noord-Limburg kwam tot stand in mei 1943. Piet Meerburg van de Amsterdamse Studenten Groep (ASG) kwam in contact met de student Karel Ex uit Venlo. Ex kende de onderwijzeres Eugénie Boutet in Sevenum, die zich reeds intensief bezig hield met het onderbrengen van joden. Hij vroeg haar om hulp. Boutet zag echter geen mogelijkheid om zelf ook nog de hulp aan joodse kinderen toe te voegen aan al haar andere activiteiten. Zij nam contact op met haar nicht en vriendin, de kraamverzorgster Hanna van de Voort in Tienray. Bij Hanna zat Nico Dohmen, een student uit Kampen, ondergedoken. Hanna en Nico gingen de kern vormen van een netwerk van mensen dat joodse kinderen liet onderduiken. Zij kregen daarbij later hulp van de ondergedoken jood Kurt Löwenstein, geboren in 1925 als zoon van een advocaat in Berlijn. Hij was in 1940 samen met zijn ouders gestrand in Rotterdam, bij een poging per boot naar Amerika te vluchten. Hij dook onder de naam Ben Schrijder ('Ome Ben') onder op verschillende adressen in Noord-Limburg. Hij werkte spoedig vanuit zijn onderduikadres de hele dag voor Hanna en Nico. Verder kon men altijd rekenen op tenminste drie priesters (Ed Miedema, kapelaan in Gennep, Henry Vullingsh, pastoor van Grubbenvorst en pastoor J.A.H. Dinckels van Tienray) en op een netwerk van contactpersonen in diverse dorpen van Noord-Limburg. Op gevaar af iemand tekort te doen vermelden wij hier met ere bakker Wiel Houwen uit Horst, de smid Toontje Peeters en Hand van der Pas uit Broekhuizenvorst en de onvermoeibare schooljuffrouw Eugénie Boutet uit Sevenum.

⁶⁰ Cammaert, *Het verborgen front*, 397-404 en 446.

⁶¹ Paul Terwindt heeft zich na de bevrijding sterk ingezet voor het recht van pleegouders om de door hen geredde kinderen niet af te staan aan joodse (verre) verwanten.

⁶² Flim, *Omdat hun hart sprak*, 191-196.

⁶³ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Hustinx.

De groep bracht meer dan honderd kinderen onder, meestal in kleine boerendorpen aan de westoever van de Maas in Noord-Limburg. Wanneer Dohmen of Van de Voort om onderdak vroegen bij een boeregezin, was het antwoord in de helft van de gevallen positief. De dorpen Blitterswijk, Meerlo, Swolgen en Tienray die samen de gemeente Meerlo vormden, telden in die tijd 2500 inwoners. Er waren tenminste 34 kinderen door Hanna van de Voort ondergebracht. Broekhuizen en Broekhuizenvorst (samen minder dan 1000 inwoners) huisvestten er 19. De kerkdorpen Oirlo en Castenray (1500 inwoners) zestien en Melderslo (900 inwoners) zeven. Het was druk in Noord-Limburgse dorpen als Swolgen, Oirlo en Sevenum, want de tientallen joodse kinderen, afkomstig uit Tienray, leefden er in de illegaliteit samen met eveneens tientallen volwassenen joden die via andere kanalen in deze dorpen hun toevlucht hadden gezocht, onder andere via de groep-Westerweel. Ed Miedema in het verre Gennep fungeerde in dit gezelschap als een soort achterwacht. Als er meer kinderen aankwamen in Tienray dan Van de Voort en Dohmen direct konden plaatsen, konden zij altijd een beroep doen op kapelaan 'Bas'. Deze bracht een twintigtal joodse kinderen onder dak, die dan werden verzorgd door de LO, waarvan Miedema zelf deel uitmaakte.⁶⁴

Veel kinderen werden met de trein naar Limburg gebracht door Tineke Haak of Mieke Mees. Na hun aankomst op station Venray-Oostrum werden ze door Hanna of Nico overgenomen. Vervolgens ging het per bus, te voet of bij Nico achter op de fiets naar Tienray. Soms ging Hanna zelf de kinderen in Amsterdam ophalen. Ook meldden zich sommige joden op eigen initiatief bij haar aan. Hoe intensief er werd gezocht naar een passend pleeggezin was afhankelijk van het aantal kinderen dat moest worden geplaatst. Ook kwam het omgekeerde voor: als er een geschikt gezin voorhanden was, gaven Hanna en Nico de 'bestelling' door aan Amsterdam: een pak surrogaat-koffie (een jongen) of een pak thee (een meisje).⁶⁵ Tienray kreeg van de ASG vaak de kinderen die het moeilijkst waren te plaatsen: jongetjes, oudere kinderen en kinderen met zwarte haren, die er 'joods' uitzagen.

Alle kinderen kregen een valse naam en een vals persoonsbewijs. Op de Limburgse boerderijen gingen zij door voor 'Rotterdamertjes', die in hun gebombardeerde stad geen dak meer boven hun hoofd hadden. De kinderen kregen een echte inburgeringscursus, waarin hen veel werd verteld over Rotterdam, waar ze immers vandaan heetten te komen, en over het katholieke geloof, waar zij intensief mee te maken zouden krijgen. Als ze oud genoeg waren, gingen zij meestal onder een valse naam gewoon naar school.⁶⁶ De medewerkers van de groep-Tienray legden regelmatig huisbezoeken af bij alle gastgezinnen. Daarbij losten zij problemen van velerlei soort op. Soms lukte het om een postverbinding tot stand te brengen van de kinderen met hun elders ondergedoken ouders. Op het einde van de oorlog verzorgden Van de Voort en Dohmen naar schatting 123 joden, voor het merendeel kinderen. Bovendien overleefden er twintig die via hen waren overgeplaatst naar Gennep.

De groep bleef de hele oorlog door zelfstandig functioneren. Men weigerde principieel om zich aan te sluiten bij de LO. De hulp aan joodse kinderen was het belangrijkste en vermenging met andere soorten van verzet zou alleen maar extra gevaar opleveren voor deze meest kwetsbare groep. Koerierster Tineke Haak zei daarover:

Ik heb zuiver en alleen het illegale werk gedaan om de Jodenvervolging. Al hoewel je natuurlijk ook tegen het Nazidom in zijn geheel was, onafhankelijk van de Joden. Maar of ik me zó intens, zó volledig daarmee zou hebben bemoeid, wanneer de Jodenvervolging niet geweest was, daar ben ik niet zo zeker van.⁶⁷

⁶⁴ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 217-220.

⁶⁵ Harrie Raaijmakers, *Oirlo in oorlog 1940-1945* (Landgraaf 2009) 113-125.

⁶⁶ Harrie Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij* (Tienray 2005) 28-29.

⁶⁷ Interview met Tineke Haak, 1988, geciteerd door: Flim, *Omdat hun hart sprak*, 295.

De hulpverleners moesten voldoende distributiebescheiden zien te krijgen. Zij slaagden daarin omdat veel pleegouders boeren waren en geen behoefte hadden aan extra voedselbonnen. Zij hadden doorgaans eten genoeg. Hun welvaartsstijging en het feit dat zij zelf het voedsel produceerden, maakten het mogelijk om een extra mond te voeden zonder bonnen.⁶⁸ Veel boeren vroegen geen, of slechts zeer weinig kostgeld. Ook kreeg de groep medewerking van ambtenaren in de gemeentehuizen en distributiekantoren. Individuele leden van de LO waren wel bij het werk betrokken. Wij zagen reeds dat de kinderen die waren geplaatst via Miedema in Gennep door de LO werden ondersteund. Ook mensen als pastoor Vullingsh van Grubbenvorst, Wiel Houwen uit Horst, Piet Arts uit Sevenum en Hand van der Pas uit Broekhuizenvorst waren leden van de LO. De strikte beperking tot hulp aan joodse kinderen werd pas helemaal op het einde van de oorlog opgegeven. Toen werden ook een aantal Engelse en Amerikaanse militairen ondergebracht. Zo afkerig waren de hulpverleners van uitwisseling van gegevens over onderduikers met anderen, dat Dohmen zelfs na de oorlog aanvankelijk weigerde om de namen van de verzorgde kinderen door te geven aan het Centraal Registratie Bureau voor Joden in Eindhoven.⁶⁹

Enkele van de beschermelingen van Hanna van de Voort en Nico Dohmen werden op het einde van de oorlog gearresteerd, evenals Hanna zelf. Bij de razzia waarin dit gebeurde, wordt later stilgestaan.

De gereformeerde dominee Gerard Pontier in Heerlen was een pionier op het gebied van verzet tegen anti-joodse maatregelen en een der eersten die hulp bood aan joden die wilden onderduiken. In september 1941 had hij ronduit geweigerd om opgave te doen van joodse kinderen die onderwijs volgden aan de protestantse scholen. Hij was daarmee ongestraft weggekomen. In augustus 1942 had Pontier het initiatief genomen om de broers Salomon en Chainine Silber in zijn huis te laten onderduiken. Pontiers gereformeerde collega Constant Sikkel uit Amsterdam had een maand eerder al een beroep op hem gedaan, toen het gereformeerd-joodse gezin Braun een oproep had gekregen om zich te melden voor de 'arbeidsinzet in het oosten'. Pontier nam dochter Marianne Braun in huis. Zij werd zijn hulp bij het vele werk dat hij daarna deed voor joodse kinderen. Ook anderszins was het contact van Sikkel met Pontier een belangrijke gebeurtenis, want via dominee Sikkel kwam Pontier in contact met de broers Jaap en Gerard Musch, leden van de gereformeerde gemeente van Sikkel. Zij en hun vriend Dick Groenewegen van Wijk, organiseerden razendsnel een grootschalige hulporganisatie voor joodse kinderen. Het werk moest in het diepste geheim plaatsvinden en zij bedachten de veelzeggende naam NV (Naamloze Vennootschap).

Deze 'gereformeerde' NV kwam via Pontier Limburg binnen. Men pakte van aanvang af het werk professioneel aan. Jaap Musch ging in oktober 1942 in Zuid-Limburg wonen, enige tijd later gevolgd door de beide andere oprichters. Zij hielden zich, samen met dominee Pontier, bezig met de werving van pleeggezinnen en de begeleiding van de geplaatste kinderen en hun pleegouders. Gerard Musch opereerde vooral in Kerkrade, Dick Groenewegen in Heerlen. De kinderen werden aanvankelijk in gereformeerde gezinnen ondergebracht. In het overwegend katholieke Limburg werden als gevolg van de activiteiten van de NV-groep evenveel kinderen opgevangen in gereformeerde als in katholieke gezinnen.

In Amsterdam, aan het andere einde van de hulplijn, was Joop Woortman actief. Kinderen werden gezocht door hem of door zijn vrouw Semmy en naar Limburg gebracht door vriendinnen van Marianne Braun: Rebecca van Delft en Jooske de Neve en later door Annemarie van Verschuer. Soms werden zij vanuit Limburg opgehaald door Truus Vermeer uit Brunssum. Zij werden tijdelijk opgevangen bij een beperkt aantal gezinnen: de families H. Bockma en J. Rodrigues Lopes-Dols in Heerlen en later vooral door de familie Vermeer in Brunssum. Via deze adressen werden nieuwe

⁶⁸ Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 191-193 en 547.

⁶⁹ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 321.

gezinnen en medewerkers geworven. Alle kinderen Vermeer en ook hun ouders, waren daarbij ingeschakeld.

De Heerlense mijnwerker Harmen Bockma en zijn vrouw Sara waren bij het hulpwerk betrokken geraakt via dominee Pontier. Zij bewoonden een boerderij aan de rand van de stad. Bockma kende veel mensen omdat hij als melkboer een wijk in Heerlen had gehad. Hij ging bij zijn voormalige klanten vragen of zij een joods kind in huis wilden nemen. Jaap Musch zelf woonde ook een tijd in het huis van Bockma. Deze cultiveerde zijn relatieve isolement als protestant in Zuid-Limburg door mee te werken aan de verspreiding van het gerucht als zou hij lid van de NSB zijn. Geleidelijk ging hij steeds onafhankelijker te werk. Er ontstond een parallelle hulporganisatie naast de NV, met Bockma als centrale persoon. Hij werd geholpen door P. Dolls uit Nieuwenhagen en later door de LO. In tegenstelling tot de NV beperkten Bockma en Dolls zich niet tot hulp aan kinderen, maar brachten zij ook volwassen joden onder. Onder hen de jonge vrouw Selien Brommet, die uit de trein van Westerbork naar het oosten was gesprongen. Ook ontfermden zij zich over kinderen die afkomstig waren van Paul Terwindt, die hierboven ter sprake kwam. Opnieuw een bewijs van de sterke onderlinge verwevenheid van de hulporganisaties.⁷⁰ Het huis van de Bockma's was soms zo vol onderduikers, dat dochter Rins haar baan opgaf om te helpen in het grote huishouden en dat de maaltijden in 'ploegendienst' genuttigd moesten worden.⁷¹

Ook Derk van Assen uit Maastricht over wie wij eerder al spraken als hulpverlener van volwassen joden, plaatste een aantal kinderen van de NV bij zijn relaties.

In april 1943 waren door de NV tachtig kinderen ondergebracht in de omgeving van Heerlen. Pontier zocht toen contact met zijn collega's in Limburg. Allen gaven hun medewerking: dominee Hendrik Bouma in Treebeek, dominee A. Nijenhuis in Geleen-Lutterade en dominee Henk de Jong in Venlo. Via Nijenhuis werd melkboer Claus ingeschakeld, die in Geleen veel adressen wierf onder zijn klanten. Vanaf oktober 1943 was de NV geen uitsluitend gereformeerde organisatie meer. De groep kwam in contact met een aantal katholieke priesters, medewerkers van de LO: Gerard van Beckhoven (pater Beatus) uit Hoensbroek, pater Wim van der Geest uit Treebeek en kapelaan Giel Berix uit Brunssum. Deze geestelijken vonden veel katholieke gezinnen bereid om een kind op te nemen.

De aanvoer van kinderen bereikte zijn hoogtepunt in september 1943, de laatste maand dat de crèche functioneerde: 52 kinderen kwamen toen in één week naar Zuid-Limburg. Ook na de sluiting van de crèche arriveerden er nog kinderen in Heerlen en omgeving. Het waren er op den duur zoveel, en de kans op razzia's was hierdoor zo groot geworden, dat de hulpverleners besloten dat er teveel kinderen in de omgeving van Heerlen ondergedoken zaten. In het begin van 1944 werd een groot aantal – Flim spreekt van een honderdtal – kinderen overgeplaatst naar andere delen van het land die minder 'vol' waren. 'Limburgse' kinderen kwamen terecht in de Betuwe of in Twente. De Brunssumer Koos Postuma kwam in maart 1945 om het leven door een bominslag, toen hij een groep joodse kinderen begeleidde naar hun nieuwe onderduikadres in Nijverdal.⁷² Ondanks deze verhuizing van honderd kinderen maakten toch nog meer dan 140 kinderen van de NV in Limburg de bevrijding mee. Van hen verbleven er toen 48 in Brunssum en omgeving, 44 in Heerlen, 33 in en rond Geleen en 17 in Venlo.

Voor de benodigde distributiebonnen zorgden Joop Woortman via zijn verzetsrelaties in Amsterdam en diverse leden van de LO in Limburg, waaronder bakker H. van de Bosch in Eijgelshoven. Bonnen van de kant van de LO waren welkom, maar de verzorging en begeleiding van de onderduikertjes hield men zorgvuldig in eigen hand. Aansluiting bij de grote verzetsorganisatie LO, die zich ook

⁷⁰ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 93-103.

⁷¹ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Bockma.

⁷² Brief Burgemeester Brunssum 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Brunssum).

bezighield met andere taken dan hulp aan joden, werd te riskant geacht. De NV wilde zich, evenals de hulpverleners in Tienray, om veiligheidsredenen beperken tot hulp aan joodse kinderen. Pas in een laat stadium van de oorlog werd de verzorging van de NV-kinderen grotendeels door de LO overgenomen. Maar ook toen werden door de oorspronkelijke initiatiefnemers de namen van de onderduikertjes meestal niet prijsgegeven aan de LO-medewerkers.

Van de bijna 250 kinderen die door de NV waren geplaatst, in eerste instantie bijna allemaal in Zuid-Limburg, werden er slechts twee gearresteerd.⁷³ Dit uiterst mooie resultaat is waarschijnlijk te danken aan de hoge organisatiegraad van de groep, de strikte afspraak om zich alleen bezig te houden met hulp aan joodse kinderen en de zwijgzaamheid van de kleine gereformeerde bevolkingsgroep. De helpers zelf betaalden echter wel een zware tol voor hun werk. Dominee Pontier werd gearresteerd, maar gelukkig op 17 mei 1944 onverwacht en sterk vermagerd, uit de gevangenis vrijgelaten. Gerard Musch werd ook gearresteerd en overleefde het concentratiekamp Sachsenhausen. Zijn broer Jaap werd gefusilleerd. Dick Groenewegen van Wijk werd gearresteerd, maar wist de aard van zijn activiteiten verborgen te houden. Zodoende kwam hij niet terecht in een concentratiekamp, maar als voormalig militair in een krijgsgevangenkamp, waaruit hij op 7 juli 1944 wist te ontsnappen. Pater Beatus van Beckhoven werd in juni 1944 gearresteerd en overleed in Bergen-Belsen aan vlektyfus. Ook kapelaan Giel Berix overleed in Belgen-Belsen, evenals Joop Woortman. Dominee De Jong werd gefusilleerd, niet wegens zijn hulpverlening aan joodse kinderen, maar voor zijn deelname aan de illegale verzetsgroep rond het blad *Trouw*.

De LO

De Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers (LO) was opgericht om de talrijke onderduikers en hun gezinnen te ondersteunen en te onderhouden. Hierbij werd niet in de eerste plaats gedacht aan joden, maar meer aan piloten, studenten en weigeraars van arbeidsinzet en krijgsgevangenschap. In mei 1943 vond in Venlo de eerste Limburgse bijeenkomst plaats onder leiding van de onderwijzer Jan Hendriks en kapelaan Jac Naus. De organisatie werd in Limburg vaak geleid door jonge priesters. De deportatie van joden was toen al grotendeels afgerond en de provincie Limburg was *judenrein* verklaard. Veel personen die al heel wat hadden gedaan voor joodse onderduikers, traden toe tot de LO. Zij zetten hun vroegere activiteiten voort, maar nu in het verband van de nieuwe koepelorganisatie. Midden 1943 was de LO uitgegroeid tot een landelijke organisatie, ingedeeld in gewesten, waarvan Limburg er één was. Elk gewest bestond uit meerdere districten en elk district uit meerdere rayons. De talrijke priesters hadden de nadrukkelijke steun van hun superieuren, bisschop *monseigneur* J.H.G. Lemmens en diens secretaris en personeelschef Leo Moonen. Door de grote inbreng van de Kerk vielen de grenzen van de districten soms samen met die van de kerkelijke decanaten. Omdat de organisatie als het ware was voortgekomen uit particuliere initiatieven, die groeiden 'van beneden naar boven', bleven de verschillende districten en rayons in hoge mate autonoom. Zij konden bij hun werk ook heel nadrukkelijk regionale en lokale accenten leggen.

In het district Heerlen, dat onder leiding stond van kapelaan Giel Berix, pater Beatus (Gerard van Beckhoven) en de chirurg Karel van Berckel, lag het accent op de hulp aan joodse onderduikers. Dat gold in het bijzonder voor twee rayons binnen dit district: Brunssum en Treebeek. Rayonhoofd van Brunssum was pater Wim van der Geest.⁷⁴ In de persoon van pater Van der Geest werden drie belangrijke hulporganisaties met elkaar verbonden: de NV-groep, de groep Stakenborg en de LO. Harmen Stakenborg was één der duikhoofden⁷⁵ van de LO en hij had weer contacten met leden van

⁷³ Eén van deze twee overleefde de oorlog: de latere burgemeester van Amsterdam en minister Ed van Thijn. Hij verbleef tijdens de bevrijding nog in het kamp Westerbork.

⁷⁴ Jos Hoozeveld, *'Even eens voor de goede orde'*. Heerlen in oorlogstijd 1940-1944 (Heerlen 1984) 99-100.

⁷⁵ Een duikhoofd is een plaatselijk hoofd van een LO-afdeling.

de socialistische SDAP.⁷⁶ Ook in het rayon Treebeek, onder leiding van C. Maas, werden veel joodse onderduikers geholpen. Het huis van Maas fungeerde daarbij als doorgangshuis voor joden.⁷⁷

De betrokkenheid van de katholieke priesters bij de hulp aan onderduikers in Noord-Limburg blijkt uit een 'geheim' ongedateerd memorandum van eind augustus 1943 aan de *Beauftragte für Verwaltung und Justiz*. De onbekende opsteller van het stuk stelde dat in Noord-Limburg maar liefst vier onderduikkampen in de bossen waren gevonden met in totaal 53 onderduikers. In deze kampen speelden katholieke priesters een leidende rol. Twee kapelaans hadden de mannen in de onderduikkampen geplaatst en voorzagen hen van de nodige middelen om daar te overleven. Ook bezochten zij de kampen regelmatig om de onderduikers de communie te brengen. En toppunt: op 15 augustus (feest van Maria Tenhemelopneming) was door één van de kapelaans zelfs de mis opgedragen voor de onderduikers in een boerenschuur in Meterik. In zijn preek had de priester de aanwezigen opgeroepen tot verzet tegen het Duitse regime en de Duitse maatregelen.⁷⁸ Een deel van de priesters die een rol speelden in de LO was ook in Noord-Limburg intens betrokken bij de hulp aan joodse onderduikers. Wij noemden de grote rol die LO-medewerkers als pastoor Henry Vullinghs in Grubbenvorst en kapelaan Ed Miedema in Gennep hierbij speelden.

Vanaf de late zomermaanden van 1943 werd de rol van de LO in de zorg voor joodse onderduikers steeds belangrijker. Niet alleen nam de organisatie de materiële en organisatorische steun op zich voor veel door anderen geplaatste joden, ook kwamen tientallen joden rechtstreeks naar Limburg door toedoen van de LO. Aanvankelijk fungeerde de LO als één van meerdere hulporganisaties; tegen het einde van de oorlog werd zij steeds meer de grote koepel, waaraan bijna alle andere organisaties de zorg en ondersteuning van de ondergedoken joden toevertrouwden. De groep rond Van de Voort en Dohmen in Tienray en, in mindere mate, de NV waren hierop de uitzonderingen: deze twee organisaties bleven grotendeels zelfstandig werkzaam. De groep Stakenborg-Paasen, de groep Bongaerts, Pierre Schunck in Valkenburg, P. Dolls in Nieuwenhagen, Eugénie Boutet in Sevenum, pastoor Vullinghs in Grubbenvorst, Jan Knapen in Panningen, de groep Terwindt rond Heerlen, Arie van Mansum in Maastricht, kapelaan Ed Miedema in Gennep, Truus Jetten in Horn, dominee Gerard Pontier in Heerlen en Harmen Bockma in Heerlen, werden geheel of grotendeels onderdeel van de LO. Het rayon Horst bleek na de oorlog de zorg te hebben voor 150 onderduikers, van wie er 47 joods waren.⁷⁹

De LO beschikte over knokploegen, die zo nodig in staat waren geweld te gebruiken. Dat deden ze vooral tegen het einde van de oorlog, om in het bezit te komen van distributiebescheiden voor de vele onderduikers. Ze zetten dat geweld ook in om gevaarlijke personen uit te schakelen. Na de arrestatie van het joodse gezin De Leeuw op zijn onderduikadres in Heerlen-Molenberg was de LO er in geslaagd om de gevaarlijkste Limburgse jodenjager, Landwachter M.J. Raeven, op 14 augustus 1944 te 'liquideren'. Ook werden op twee plaatsen in de provincie joodse onderduikers gedood, omdat men vreesde dat ze hun helpers of andere joden zouden verraden. Ik kom daar op terug.

Tegenslagen bleven de LO bepaald niet bespaard. Veel van haar medewerkers werden gefusilleerd of stierven in een Duits concentratiekamp. De meesten werden echter niet gearresteerd vanwege hun hulp aan joodse onderduikers, maar omdat ze zich met tal van andere verzetsactiviteiten hadden ingelaten.

Lief en leed

⁷⁶ H.J.S.M. Broers en C.A. Tuinman, 'Bezettingstijd in Brunssum '40-'45', in: Stichting Historische Bron van Brunsham, *Brunssum, bezettingen en bevrijdingen deel 3. Geschiedenis van vreemde overheersingen in Brunssum* (Brunssum 1994) 67-86, aldaar 77.

⁷⁷ Hoogeveen, 'Even eens voor de goede orde', 102.

⁷⁸ Ongedateerd memorandum, NIOD, Archief 020, Verwaltung und Justiz, inv. nr. 2121.

⁷⁹ NIOD, Archief 831, Dossier nazorg duikers.

In de tweede helft van 1942 en gedurende het hele jaar 1943 kwamen er joodse gasten inwoners bij duizenden gezinnen in Limburg. Joodse onderduikers en christelijke Limburgers waren genoodzaakt jarenlang lief en leed te delen. Ze moesten dat volhouden. Een joodse onderduiker die werd opgepakt werd vermoord. Joden die hulp vroegen, of de hun aangeboden hulp accepteerden, dachten vaak dat zij hiermee ook de levens van hun hulpverleners op het spel zetten. Dat was de algemene opinie. De zeventienjarige Hette de Jong uit Maastricht schreef in het dagboek: 'Vielen zij [joodse onderduikers HvR] in handen van de Duitsers, dan betekende dat niet alleen hun dood, maar ook de dood van degenen die gelegenheid tot onderduik hadden gegeven.'⁸⁰ Dat strookte niet volledig met de werkelijkheid: de meeste onderduikgevers kregen, bij ontdekking, geen straf of een die de meesten overleefden.⁸¹

Joden en christenen moesten samenwonen, komende uit totaal verschillende religieuze, culturele en sociale werelden. De meeste joden waren stedelingen, vaak gewend aan een zekere welstand en comfort. Zij kwamen terecht in boeren- en mijnwerkersgezinnen. Daar waren vaak veel kinderen en de families waren klein behuisd. De meeste woningen hadden geen logeerkamer. De jongens sliepen samen op één kamer, de meisjes eveneens. Toen er onderduikers kwamen, moesten die op de zolder slapen. Of de jongens verhuisden naar de hooischelf, daarbij hun kamer afstaand aan de gasten. Boeren leefden onder één dak met hun vee. Vaak was er slechts een deur tussen de keuken en de koestal. Het woonhuis werd dan ook bezocht door duizenden vliegen. Men at er eenvoudig en bijna alle voeding was afkomstig van de boerderij. Er werd elk jaar een varken geslacht, terwijl varkensvlees voor religieuze joden was verboden. Op zondag at men een lapje vlees; de andere dagen was er worst, gehakt, balkenbrij of spek. Het brood werd gesmeerd met – al weer – varkensvet. Op de dagen dat de varkensstallen werden uitgemest, stonk het hele huis naar mest. Mijnwerkers zaten aan tafel met zwarte randen aan de nagels. In de Limburgse woningen was geen centrale verwarming: het huis werd meestal slechts op één punt warm gestookt met hout, briketten of turf in een fornuis. Mijnwerkers stookten kolenslik of 'slamp', het vrijwel gratis afvalproduct van de kolenproductie. In de meeste huizen was maar één waterpunt: een pomp. Soms was die op stal. Wanneer men een bad wilde nemen, vergde dat een stevige logistieke voorbereiding. De meeste mensen kwamen daardoor slechts eenmaal per week toe aan een grote wasbeurt en ook het ondergoed werd een hele week gedragen. Een voorbeeld was het gezin van Gerard en Anna Schoutrop-Devooi in Heerlen. Gerard verdiende de kost als postbode en het echtpaar had tien kinderen. In hun kleine woning, met één kraan, herbergden zij de vijf leden van de Heerlense familie Bock-Kosten. Drie meisjes Bock en Schoutrop sliepen in één bed. Het voedselrantsoen werd aangevuld met de opbrengst van de eigen moestuin.⁸²

De onderduikers spraken geen Limburgs dialect en veel onderduikgevers drukten zich slechts moeizaam uit in het Nederlands. In de meeste gezinnen werd 's avonds de rozenkrans gebeden, een ritueel dat een kwartier duurde en waarvoor men vaak op de knieën ging op de harde kokosmat. Joden maakten ook kennis met de vele stereotype misvattingen, soms religieuze antisemitische ideeën, die er bestonden over jodendom en joden.

Onderduikers moesten vrijwel alles in het leven opgeven. Hun huis en bedrijf waren geroofd, vaak was hun gezin uit elkaar gerukt en verkeerden zij in onzekerheid over het lot van hun gezinsgenoten. Zij konden niet werken en kinderen konden vaak niet naar school. Zij mochten hun echte naam niet meer gebruiken. Zij moesten zich voegen naar de gewoonten in een vreemd gezin. Zij konden zich niet vrij bewegen. Veel uren brachten zij door in een klein verborgen kamertje. Een ommetje door het dorp, een glas bier in het café, een potje voetballen, dat alles was alleen maar mogelijk nadat zeer stringente voorzorgsmaatregelen waren genomen. En waarschijnlijk het belangrijkste: zij leefden met een voortdurende angst om te worden ontdekt. Ook hun helpers leverden veel in: de

⁸⁰ Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen*, 49-50.

⁸¹ De standaardstraf voor '*Judenbegünstigung*' was zes maanden Vught.

⁸² Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Schoutrop.

privacy in hun gezinnen en een stuk woonruimte. Schaarse voeding en textiel moest worden gedeeld met anderen. En ook bij hen een permanente angst voor ontdekking.

Voor veel onderduikers was het gedwongen nietsdoen een kwelling. Sommigen losten dat op door mee te werken in het huishouden of op de boerderij, of door werk voor verzetsgroepen te doen. Simon en Greta Duis-Sajet, ondergedoken in Hoensbroek bij mijnningenieur Theodoor Leenders, kregen valse persoonsbewijzen. Zij durfden het aan om hiermee de arbeidsmarkt op te gaan. Simon vond werk als mijnwerker, Greta als verpleegkundige. Dat werd hun redding, want in het huis van Leenders werd door de *Sicherheitspolizei* een inval gedaan toen de beide joodse gasten op hun werk waren.⁸³

Zij deelden lief en leed. Leed was er voldoende. Onderduikers werden soms uitgebuit door hun gastheren en bedreigd dat de politie zou worden ingeschakeld. Gastgezinnen op hun beurt werden soms gehanteerd en getreiterd door de onderduikers. Er waren onderduikverleners die daadwerkelijk de joden in hun woning verraadden bij de *Sicherheitspolizei* en ook onderduikers die bereid waren hun helpers te verraden in de hoop daar hun eigen leven mee te redden. Joodse onderduikers werden soms onder druk gezet om over te gaan tot het christendom. Ondergedoken kinderen waren vaak lastig en onhandelbaar, hoe zou het ook anders kunnen in een dergelijke abnormale leefsituatie. Er ontstonden ruzies, soms met gebruik van geweld. Onderduikers werden mishandeld en seksueel misbruikt. Maar ook werd een minderjarige dochter van een gastgezin zwanger gemaakt door een joodse onderduiker.⁸⁴ Ongeveer 270 joodse onderduikers vielen toch in handen van hun vervolgers en aan de meeste van hen kostte dat het leven.⁸⁵ Tientallen van hun helpers werden ook gearresteerd en ook onder hen vielen een aantal dodelijke slachtoffers. In vrijwel alle onderduiksituaties ontstonden problemen; elk onderduikgezin had zijn verdriet. Maar dat allemaal kan niet uitvlakken dat tussen 1942 en 1944 in Limburg een grootse prestatie is geleverd. De meeste joden en hun helpers pasten zich aan, noodgedwongen, maar ook met enthousiasme. Zij deden ervaringen op die ze de rest van hun leven konden koesteren. In veruit de meeste gevallen wisten mensen begrip en waardering te krijgen voor elkaars cultuur en elkaars religie. Er bloeiden vriendschappen, soms ontstonden er liefdes, die een heel mensenleven standhielden. De meeste Limburgers die joden in huis namen, deden dat niet om er zelf beter van te worden, maar onbaatzuchtig, vanuit een diep gevoel van mededogen, medemenselijkheid, en - zeker!- christelijke naastenliefde. De meeste onderduikgeschiedenissen liepen goed af: bijna negentig procent van de joodse onderduikers in Limburg zag in de maanden vanaf 14 september 1944 in Limburg de intocht van de Engelsen en de Amerikanen. Dat moeten we vooral onder ogen blijven houden in de komende bladzijden die vooral handelen over wat er *niet* goed ging: de problemen, het verraad en het sterven.

Een voorbeeld van gewoon menselijk lief en leed: Michel Goldsteen was door pastoor Vullingsh geplaatst bij de familie Theelen in Grubbenvorst. Michels zusje en hun beider ouders waren elders ondergedoken. Michel herinnert zich heden zijn tijd in Limburg als een goede tijd, waarin veel lieve mensen hulp boden. Zijn meest intense herinnering is een eenmalig bezoek van zijn moeder, waarbij ze één nacht bleef slapen, naast hem in bed. Dagenlang koesterde hij het hoofdkussen waaraan de geur van haar haren nog kleefde. Zijn moeder zag hij niet terug; zij werd gearresteerd en vermoord.⁸⁶ En nog een voorbeeld: Marij van Gelder, bij de bevrijding vijf jaar oud, was door Tini van de Bilt geplaatst in het gezin Mulleneers in Valkenburg-Houthem. Zij kreeg daar veel liefde, leerde het Limburgs dialect en noemde haar pleegouders 'mam en pap'. Haar hele eigen gezin overleefde de oorlog, maar Marij kende haar eigen ouders nauwelijks nog. Zij hilde vreselijk toen zij na de oorlog

⁸³ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Leenders.

⁸⁴ Interview van de auteur met de heer Henk Verheij, Scheulder.

⁸⁵ Dat waren ongeveer 40 kinderen (5 procent van de ondergedoken kinderen) en 230 volwassenen (15 procent)

⁸⁶ Marcel Prins en Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen* (Amsterdam 2010) 211-232.

mee moest met haar vader en moeder en was alleen te overreden doordat een van de pleegzusjes meeging om bij haar te logeren. Haar leed verdween en maakte plaats voor intense dankbaarheid.⁸⁷

De periode van onderduik was er een van avonturen en onzekerheden. Veel van die avonturen konden na de oorlog worden doorverteld en kregen dan achteraf soms de status van spannende heldenverhalen. Op het moment zelf, zonder te weten hoe het zou aflopen, waren het eerder nachtmerries. Helene Cahn uit Roermond was enkele jaren gehuwd met Siegfried Winter. Zij waren in 1935 samen Duitsland ontvlucht en bouwden in Roermond een goedlopend bedrijfje op, een strijkinrichting voor wasgoed. Bij de arrestatiegolf van 11 november 1942 werden zij door de Roermondse politie uit hun woning gehaald. Helene simuleerde dat zij ziek was en de huisarts werd geroepen. Deze liet haar als zwaar-zieke opnemen in het Laurentiusziekenhuis. Siegfried werd naar Westerbork gebracht en vond de dood in Auschwitz. Helene zette, na ontslag uit het ziekenhuis, aanvankelijk nog enige tijd haar bedrijf voort, maar toen in april 1943 alle resterende joden moesten 'verhuizen' naar Vught, zocht en vond zij een onderduikadres in Echt. Deze plaats werd in oktober 1944, toen de geallieerden naderden, geëvacueerd. Helene ging niet mee, maar vond onder de naam Heleen Janssen werk als verpleegster, eerst in het Sint-Antoniusgasthuis in Echt, later in het noodziekenhuis in het klooster Sankt-Ludwig in Vlodrop. Zij was een knappe jonge vrouw en veel daar verblijvende Duitse officieren maakten 'Lënchen' het hof. In Vlodrop werd zij op 1 maart 1945 bevrijd.⁸⁸

Gevaren kwamen vaak volkomen onverwacht. Frans Kanarek zat in Beek ondergedoken op de zolder van een leegstaande sigarenfabriek. NSB-burgemeester A.M.J.A. Regout van Beek had bij geruchte vernomen dat in de fabriek een grote hoeveelheid goede sigaren zou zijn verborgen en ging persoonlijk op onderzoek uit, vergezeld van de bode van het gemeentehuis. Frans hoorde het tweetal lopen door de fabriek en herkende de stem van de bode. Hij posteerde zich met een slagwapen achter de deur van zijn schuilplaats om desnoods de bezoekers te doden. Het was niet nodig: Regout ontdekte de gecamoufleerde schuilplaats niet.⁸⁹

In een naoorlogs verslag aan de Nationale Documentatie Dienst beklagde de burgemeester van Brunssum zich over het gedrag van veel joodse onderduikers: 'Over het algemeen kan gezegd worden dat niet veel joden hun lot rustig wisten te dragen. Vooral de vrouwen waren zeer wispelturig en door hun toedoen ondervond men vaak onnoodige last en zorg.⁹⁰ Ook de onderwijzer L. Frantzen uit Horn, die een rol speelde in de hulp aan joodse onderduikers als lid van de groep-Brandsma, klaagde over het gedrag van joodse onderduikers: '[...] de afdeling Joden! 't Is bitter om het te moeten constateren, maar deze mensen hebben over het algemeen nog niets geleerd. Dankbaarheid moet je bij het gros niet verwachten en naastenliefde [...] kennen ze vrijwel niet.'⁹¹ Dit was zeker niet de normale ervaring, maar soms konden gastgezinnen werkelijk tot wanhoop worden gedreven door het gedrag van hun pleegkind. Lenie Boas was via Hanna van de Voort ondergedoken bij een familie in Meerlo. Haar gedrag was onuitstaanbaar. Toch wisten de pleegouders het met haar vol te houden tot na de bevrijding. Toen was de maat vol. Zij zetten Lenie buiten de deur en stuurden haar naar Hanna, met een briefje:

Wij zijn zo vrij geweest Lenie naar Tienray te sturen. Vermoedelijk had u ze al eerder verwacht. Enfin, vanmiddag heb ik haar weggejaagd, na er eerst nog een bord (dat jammer genoeg tegen de muur in plaats van tegen haar hoofd is terechtgekomen), een vork, en een asbak aan gewaagd te hebben. Het afscheid was zo dat een goed geschoolde

⁸⁷ 't Stegelke, tijdschrift van het Land van Valkenburg, 11^e jaargang nr 1, juni 2004.

⁸⁸ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 36; Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv.nr.8.

⁸⁹ Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 108.

⁹⁰ Brief Burgemeester Brunssum, 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Brunssum).

⁹¹ Van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot', 207-208.

woonwagengewoner van de ergste en brutaalste soort haar niet had kunnen verbeteren, wat het bezigen van schimpscheuten en scheldwoorden betreft.

Het tekent de solidariteit van de gastouders in Noord-Limburg, dat er toch een gezin in Melderslo werd gevonden dat bereid was het nog eens met Lenie te proberen.⁹²

De oorlogsomstandigheden konden onverwacht voor grote problemen zorgen. Het huis van de familie Wijmenga waar het Beekse gezin De Leeuw was ondergedoken, werd op 5 oktober 1942 bij het grote bombardement van Geleen getroffen door een bom en brandde geheel uit. Evenals de legale bewoners vluchtten de onderduikers het veld in. Een kennis uit Elsloo nam hen tijdelijk in huis. Toen Louis de Leeuw daar echter door een aantal buurtbewoners werd herkend, werden hij en zijn gezin overgebracht naar een nieuw adres, ver weg in Tilburg. Hiermee waren de avonturen niet ten einde. In 1944 werd in Tilburg een keer de straat afgezet: de politie was niet op zoek naar joden, maar naar mannen voor de arbeidsinzet. De Leeuw wist ternauwernood hieraan te ontkomen door zich te verbergen in een kerkgebouw in de omgeving.⁹³

Onderduikers moesten vaak worden verplaatst als er gevaar dreigde voor ontdekking. Een voorbeeld hiervan is een geschiedenis in Brunssum, die alle kenmerken heeft van een avontuurlijk kinderboek. Op 6 november 1943 werd dominee Pontier opgepakt in zijn pastorie in Heerlen en ingesloten in de beruchte strafgevangenis in Scheveningen, bekend onder de geuzennaam Oranjehotel. Dezelfde dag kreeg de familie Vermeer in Brunssum, het adres van waaruit veel kinderen waren geplaatst, begeleid en verzorgd, bericht dat men rekening moest houden met een razzia. De vrees bestond dat Pontier, gedwongen door martelpraktijken, zou vertellen waar de ondergedoken kinderen zich bevonden. In allerijl werden meer dan 25 kinderen opgehaald bij hun pleegouders en tijdelijk verstoppt in de kleedkamers van het natuurzwembad op de Brunssumerheide. Toen na een paar dagen de toestand op de heide steeds moeilijker werd en de gevreesde razzia uitbleef (Pontier had volstrekt geen informatie losgelaten bij zijn ondervraging), wilde men de kinderen weer terugplaatsen bij hun pleegouders. Sommigen van hen waren echter zo geschrokken dat zij verzochten voor 'hun' kind een ander adres te zoeken. Via pater Van der Geest werd een tijdelijke verblijfplaats ingericht in een ondergrondse ruimte onder de vloer van een gymnastiekzaal: relatief veilig, maar hygiënisch onverantwoord. De kinderen kregen schurft en vlooien. Een aantal kinderen werd toen tijdelijk ondergebracht in het kerkgebouw van de gereformeerden aan de Venweg in Brunssum. Maar ook dit kon niet duren omdat de kerkdiensten op zondag gewoon moesten doorgaan, daar anders de kerkgangsters argwaan zouden krijgen. Via opnieuw pater Van der Geest en Harmen Stakenborg kwam een contact tot stand met Jo Broers, de machinist van het waterpompstation op de Brunssumerheide, dat de Staatsmijnen van water moest voorzien. Broers woonde met zijn gezin in het grote en afgelegen pompstation, dat bovendien als strategisch belangrijk object door NSB-ers werd bewaakt en omgeven was met een prikkeldraadversperring. Hier werden 21 joodse kinderen ondergebracht. Ook Jaap Musch kwam er wonen om voor 'zijn' kinderen te zorgen. Het eten werd aangevoerd door de familie Vermeer. De wijkverpleegster zuster Emerentia behandelde het grote aantal kinderen met schurft. Een aantal van de onderduikers bleef in het pompstation tot in maart 1944.⁹⁴

Sommige onderduikers moesten een bange en lange tocht maken langs veel verschillende adressen, tot zij uiteindelijk rust en veiligheid vonden. Het jonge meisje Henriëtte Wolff werd in eerste instantie opgevangen door de familie Littel-Tholen in Brunssum. Daar leefden echter teveel onderduikers in een te kleine mijnwerkerswoning. Dus werd zij overgeplaatst naar een adres in Kerkrade. Het nieuwe gastgezin kreeg echter ernstige problemen met haar en Henriëtte liep weg. Na

⁹² Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 31.

⁹³ Van Rens et al., *Een voetnoot bij de wereldgeschiedenis*, 104.

⁹⁴ Broers en Tuinman, *Bezettingstijd in Brunssum*, 76-77; en: brief Burgemeester Brunssum 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Brunssum).

een tocht langs maar liefst 17 adressen werd zij opnieuw liefdevol in huis genomen door de familie Littel.⁹⁵ Mevrouw K. Blom-Frank uit Rotterdam had in haar woonplaats een zelfmoordpoging gedaan door de gaskraan open te draaien. Dat gebeurde op 2 december 1942, de dag dat zij hoorde dat zij zou worden gedeporteerd. Zij werd met spoed opgenomen in het ziekenhuis. Daar werkte de al eerder genoemde Boy Edgar als co-assistent. Deze nam haar, nadat zijn studie was beëindigd, via veel omwegen, mee naar Heumen bij Nijmegen, waar hij een baan had gevonden als assistent-huisarts. In de maanden daarna liet Edgar meer joden onderduiken bij zijn patiënten in Heumen en in het naburige Limburgse Mook. Toen daar enkele joden werden opgepakt bij een razzia verplaatste de arts mevrouw Blom, opnieuw via veel omzwervingen en vermomd als ernstig zieke patiënt, per auto naar Ottersum. Zij leefde daar de zeven laatste maanden van de oorlog in het gezin van Jan Derks. Derks was arm, maar hij weigerde een financiële vergoeding aan te nemen.⁹⁶ Een ander indrukwekkend verhaal is dat van de 24-jarige Emile Beekman uit Amsterdam. Hij werd opgeroepen voor de allereerste deportatie in juli 1942 en besloot niet te gaan. Gedurende vijftien maanden zwierf hij door Amsterdam en Den Haag en sliep daarbij op veertien verschillende adressen, waaronder een fietsenstalling. Via een Amsterdamse vriend kreeg hij in oktober 1943 het adres van de familie Bongaerts in Beesel. Met valse papieren bracht hij daar onder de naam Wim Koper de rest van de oorlog door, zonder daarvoor een cent te hoeven betalen.⁹⁷

Dat brengt ons bij de betaling van kostgeld. Van alle Nederlandse gastgezinnen die kinderen in huis namen, vroeg 30 tot 50 procent helemaal geen kostgeld. In Limburg was dat percentage nog hoger. De meeste gezinnen waar Hanna van de Voort en Nico Dohmen in Noord-Limburg kinderen plaatsten vroegen geen vergoeding. Op de boerderij was immers altijd wel wat te eten. Bovendien behoorde echte armoede in de meeste boerengezinnen tot het verleden als gevolg van de gestegen voedselprijzen.⁹⁸ Ook mijnwerkers hadden het economisch iets gemakkelijker dan andere arbeiders. Zij kregen extra levensmiddelen op hun werk, extra bonnen voor levensmiddelen en kleding en vaak zeer goedkope of gratis brandstof.⁹⁹ De Amsterdammer Maurits Veldman wilde zelf graag betalen voor zijn onderduik, maar zijn gastgezin, de familie van Leeuwen-Brouwer uit Heerlen, wees dat verontwaardigd van de hand.¹⁰⁰ Ook gezinnen die wel kostgeld kregen, ontvingen in Limburg lagere maandbedragen dan elders. In Tienray betaalde men als regel dertig gulden en dat alleen aan echt arme gezinnen.¹⁰¹ Dertig gulden was in de oorlog ongeveer het weekloon van een modale arbeider; een vergoeding van 30 gulden per persoon per maand voor kost en inwoning was ongeveer marktconform. De kosten werden bestreden door de verkoop van het gedicht 'De achttien dooden' van Jan Campert of door bijdragen van de LO. De meeste kinderen werden door de Spoorwegen gratis vervoerd. Piet Meerburg, de contactpersoon in Amsterdam, had een baan bij de Nederlandse Spoorwegen en had voor zichzelf en voor zijn gezin (de koerierster en het kind!) vrij reizen.

Dominee Pontier uit Heerlen had meerdere onderduikers in huis. Aanvankelijk wilde hij daarvoor niet worden betaald. Vanaf juni 1943 kwam het gezin echter hierdoor in financiële problemen en accepteerde het twee gulden per dag aan kostgeld.¹⁰² Ook de heer Theeboom betaalde aanvankelijk

⁹⁵ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Littel.

⁹⁶ Dagboek K. Blom-Frank, NIOD, Archief 244, Dagboeken, inv. nr. 734.

⁹⁷ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Bongaerts.

⁹⁸ Boeren waren tussen 1939 en 1943 welvarender geworden, stedelingen armer. Door de geallieerde blokkade en de roof van voedsel door de Duitsers waren de voedselprijzen sterk gestegen. Bovendien werd veel voedsel verhandeld via de zwarte markt. Tussen beide jaren steeg het gemiddelde reële inkomen voor boeren met 20 procent, terwijl het voor stedelingen 60 procent daalde. Zie: Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 191-193 en 547.

⁹⁹ C.E.P.M. Raedts, 'Het mijnwerkersverzet tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, jaarboek SHCL XXIV (Maastricht 1979) 1-23, aldaar 11-12.

¹⁰⁰ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Van Leeuwen.

¹⁰¹ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 415-416.

¹⁰² Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 118.

geen kostgeld bij Pieter en Geert Colee in Born. Naderhand betaalde hij fl.75 per week voor zijn familie van twaalf personen. Toen de heer en mevrouw Cohen ook nog daar in huis kwamen, betaalden deze samen twintig gulden per week.¹⁰³

Betaling kon ook voor grote problemen zorgen. In Oirlo was een alleenstaande joodse man ondergedoken bij een familie, die ervan was uitgegaan dat zij hiervoor honderd gulden per maand kostgeld zou ontvangen. De man kon dit echter niet betalen en hij vertrok na een fikse ruzie naar een ander adres, met achterlating van zijn kleren. De ex-gastheer weigerde die kleren terug te geven. Een groep hulpverleners ging toen naar het voormalig onderduikadres. Onder hen waren ook Nico Dohmen en Kurt Löwenstein. De betrokkenen kregen hevige ruzie en het bezoek kreeg ongewild het karakter van een roofoverval. Het incident had tot gevolg dat de aandacht van de *Sicherheitspolizei* werd gevestigd op de regio rond Oirlo, met mogelijk een aantal noodlottige razzia's, die later aan de orde komen, tot gevolg.¹⁰⁴

Onderduikende joden ontvingen vaak valse persoonsbewijzen, waarmee ze enige bewegingsvrijheid terugkregen. Dat waren documenten van niet-joodse Nederlanders die door min of meer professionele 'vervalsers' waren aangepast aan de nieuwe eigenaar. De persoon die meestal vrijwillig zijn persoonsbewijs had afgestaan, deed vervolgens aangifte van vermissing en ontving een nieuw pb. Dat dit op vrij grote schaal voorkwam, blijkt uit een brief van de Gevolmachtigde voor de Reorganisatie van de Nederlandsche Politie op 5 november 1942 aan alle burgemeesters en politiechefs:

Het aantal zoogenaamde vermissingen en ontvreemdingen van Persoonsbewijzen neemt den laatsten tijd onrustbarende afmetingen aan. [...] Het vermoeden is gewettigd dat een deel der verdwenen Persoonsbewijzen in verkeerde handen komt, en als falsificaties hun weg vindt naar gegadigden, die er belang bij hebben hun identiteit te verbergen. Er wordt, ook in de pers, beweerd dat voor dergelijke Persoonsbewijzen zeer hoge bedragen worden geboden en betaald. [...] Het behoeft geen betoog dat de belangen van het instituut der identiteitsbewijzen, zoowel voor de Politie als voor de Deutsche autoriteiten, eischen dat het falsificeeren van persoonsbewijzen krachtdadig wordt tegengegaan.¹⁰⁵

Een moeilijk punt was de bekeringsijver van sommige katholieke en protestantse Limburgers. Sommige christenen hadden de neiging om de van hen afhankelijke joodse onderduikers te winnen voor hun overtuiging. Maar hiervan mag geen karikatuur worden gemaakt. Het in huis nemen van joodse onderduikers werd gedaan uit menslievendheid. In die gevallen dat – vooral kinderen – werden gedoopt, gebeurde dat in de diepe overtuiging dat dit voor hun bestwil was: alle heil kwam immers naar de mens via Christus en de Kerk.¹⁰⁶ In Swolgen overleed tijdens onderduik de peuter Herman David Santecroos aan difterie. De wanhopige echtelieden Nabben stonden voor een dilemma, toen het kind op sterven lag. Enerzijds wisten zij dat Nico Dohmen en Hanna van de Voort, die het kind hadden geplaatst, dopen stellig afwezen. Anderzijds kenden zij hun katholieke plicht om een stervende een 'nooddoop' te geven om hem daardoor het eeuwige heil in de hemel te laten genieten. Zij kozen ervoor om het kind vlak voor zijn overlijden te dopen. Het lichaampje werd in het geheim begraven op het kerkhof van Swolgen. De ouders van Herman overleefden de oorlog. Zij waren zeer verdrietig om de dood van hun zoontje en ook boos op de pleegouders vanwege de doop.¹⁰⁷

¹⁰³ Knoors, 'Buitengewone mensen in het verzet', 59.

¹⁰⁴ Raaijmakers, *Oirlo in oorlog*, 121.

¹⁰⁵ Brief Gevolmachtigde 5 november 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 216.

¹⁰⁶ Snoek, *De Nederlandse kerken*, 172.

¹⁰⁷ Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 29-30.

Salomon Silber, die was ondergedoken bij dominee Pontier in Heerlen, werd met zachte hand geleid in de richting van het Christendom. Al bij de eerste ontmoeting gaf de dominee het Nieuwe Testament mee om te lezen. Salomon raakte erg onder de indruk van Jezus, ' [...] dezen groten Jood. Het is een godslastering als men hem bespot en beschimpt.' Vaak kreeg hij in zijn onderduikadres ruzie met zijn vader hierover. 'Op het laatst hebben we vader toegegeven wat betreft het dragen van een hoofdbedekking, en 's morgens de gebedsriemen aan te doen. [...] We wilden geen dagelijkse twist in huis hebben.'¹⁰⁸ Na zijn bevrijding had Salomon zelfs de neiging om Jezus te verkondigen onder de joden: 'Nu ik werkelijk thuis ben voel ik mij geroepen het nieuwe verworven idee te verkondigen en te verspreiden. Iedere week ging ik te voet naar Treebeek om op Joodse bijeenkomsten de Jezus Maschiach bekend te maken.'¹⁰⁹ Pontier hoopte ongetwijfeld dat zijn gasten Jezus zouden ontdekken, maar hij respecteerde ten volle als joden wilden blijven leven en bidden volgens hun eigen tradities. Tijdens de oorlog werden er in zijn woning meermaals joodse feesten georganiseerd. Het gezin Silber vierde er met anderen Joods Nieuwjaar op 29 september 1943. Aaron Silber, de jongste van het gezin, die op een ander adres was ondergebracht, werd voor die gelegenheid naar huize Pontier gehaald. Mevrouw Pontier had gebakjes en rode sterappeltjes gekocht.¹¹⁰

Door alle georganiseerde kinderwerkers werd dopen van joodse kinderen ten stelligste ontraden. Een meisje uit een orthodox joods gezin dat was ondergedoken in Oirlo, gaf zelf te kennen dat zij katholiek wilde worden. Dat werd door de pleegouders ontmoedigd, omdat zij van oordeel waren dat haar ouders dat nooit zouden hebben gewild, als zij ervan hadden geweten. Toen een kapelaan zich uiteindelijk bereid had verklaard haar toch te dopen, verboden de pleegouders dit pertinent, hierbij gesteund door Nico Dohmen. Het meisje zou, zo stelden zij, vrij zijn om te kiezen voor het katholicisme, wanneer zij 21 jaar was geworden.¹¹¹ Deze casus lijkt model te staan voor verreweg de meeste gevallen in Limburg.

Joden maakten in Limburg wel intensief kennis met het christelijke geloof. De kinderen die in de omgeving van Tienray waren geplaatst door Hanna van de Voort en Nico Dohmen, kregen onderricht in de katholieke tradities en de katholieke geloofsleer. Het doel hiervan was niet hen te winnen voor het katholicisme, maar om hen als 'gewone geëvacueerde Rotterdamertjes' zo onopvallend mogelijk te laten functioneren in de kleine Limburgse dorpen. Zij gingen immers, als het kon, gewoon naar school, deden mee aan de voorbereiding voor Eerste of Plechtige Communie en bezochten de kerkdiensten. Ceesje de Vries in Swolgen bad luid de dagelijkse rozenkrans mee in zijn gastgezin. Om kinderen niet in de problemen te brengen als zij bezwaren hadden tegen deelname aan katholieke religieuze feesten werden zij soms door Nico Dohmen tijdens katholieke hoogfeestdagen tijdelijk naar een ander adres overgebracht. Na Kerstmis of Pasen gingen ze dan weer naar hun eigen pleegouders terug. Het geloof leidde wel eens tot incidenten. Het kind Chaim Lindner bezocht de catechismuslessen. Zijn oudere broer, die ook zat ondergedoken in Tienray, maakte Nico Dohmen hierover bittere verwijten: 'Jij vuilak, jij wilt mijn broertje katholiek maken! Liever naar het concentratiekamp dan katholiek worden.' Hij dreigde zelfs zichzelf en zijn broertje aan te geven bij de politie. Nico wist hem gelukkig te kalmeren en alles kwam goed.¹¹²

Het kwam voor dat er vals spel werd gespeeld bij het meegaan in de joodse tradities van de onderduikers. Marietje Smedts uit Horst-America, de zus van Mathieu, zette haar onderduikers

¹⁰⁸ Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 170-171.

¹⁰⁹ Ibidem, 171.

¹¹⁰ Ibidem, 128.

¹¹¹ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 419.

¹¹² Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 29.

'koosjere' maaltijden voor. Het vlees was echter afkomstig van op de eigen boerderij geslachte varkens.¹¹³

Wanneer na de bevrijding duidelijk werd dat de ouders van in Limburg ondergedoken kinderen niet meer in leven waren, bleven sommige kinderen bij hun pleegouders. Zij gingen dan als regel over tot het christendom. Dat was bijvoorbeeld het geval met Abraham en Salomon Rosenberg uit Amsterdam die in Baarlo onder de namen Paul en Wim bij de families Berben en Gielen waren ondergedoken. Zij werden gedoopt en deden in Baarlo de Eerste Communie zonder dat zij toen wisten dat zij joods waren. Beide kinderen werden na een lange strijd met de Commissie Oorlogspleegkinderen (OPK) toegewezen aan hun Baarlose pleegouders. Wim bleef een katholieke jongen van het dorp. Paul (Abraham) koos aanvankelijk voor een seminarieopleiding tot priester, maar ging in een later stadium heel bewust weer over naar de joodse gemeenschap.¹¹⁴ Ook broer en zus Michel en Hansje Goldsteen uit Meppel, die tijdelijk samen waren ondergedoken in Helden-Beringe, werden daar gedoopt. Hun moeder was toen nog in leven. Toen die na de oorlog bleek te zijn gedeporteerd bleef Michel een tijdlang vurig katholiek en overwoog zelfs priester te worden. Later verliet hij de Katholieke Kerk uit principiële overwegingen: om de rol die de Kerk had gespeeld bij het ontstaan van het antisemitisme.¹¹⁵ Ook Suse Koekoek, die als twaalfjarig kind was ondergedoken in Meerlo, liet zich na de oorlog dopen. Haar ouders waren vermoord.¹¹⁶ Jacob van Velzen uit Amsterdam, ondergedoken bij de weduwnaar Herman Lemmen in Horst-Hegelsom, werd ook katholiek gedoopt. Toen hij na de bevrijding wees bleek te zijn, ging hij een korte tijd naar het Klein-Seminarie, met het doel priester te worden 'om de joden te bekeren'. Later keerde hij weer terug naar de joodse geloofsovertuiging.¹¹⁷

Meer dan 80 procent van de in Limburg ondergedoken kinderen gaf in na-oorlogse interviews te kennen op het onderduikadres goed te zijn behandeld.¹¹⁸ Talrijk zijn de verhalen dat kinderen die een lange tijd bij hun pleegouders hadden gewoond, na de bevrijding hun eigen ouders niet meer terugkenden en zich bij het afscheid vastklampten aan hun pleegouders. De kleine Fanny Friedmann was twee jaar goed verzorgd door de familie Wienen-Bongers in Tegelen. Zij weigerde hardnekkig na de bevrijding mee te gaan met een oom, aan wie zij geen herinneringen meer had.¹¹⁹

Dat neemt niet weg dat er ook gevallen van slechte behandeling voorkwamen. In minstens één geval werden onderduikers door hun 'helpers' beroofd. Een duikhoofd van de LO in de regio Brunssum wist dat een ondergedoken echtpaar vermogend was. Hij deed een overval op het onderduikadres en beroofde het joodse echtpaar van een koffer waarin hij veronderstelde dat zich veel waardevolle zaken bevonden.¹²⁰

Betty was een klein meisje, door Jan Bosch geplaatst in een gezin in Hoensbroek. Zij werd door haar pleegvader mishandeld. Toen het meisje dreigde te worden verraden, werd ze door haar pleegouders naar een niet minder gewelddadige vriend gebracht, die haar in de open lucht liet slapen, vrijwel zonder eten en drinken.¹²¹

Na de arrestatie van twee kinderen die waren ondergedoken in Velden sloeg in het dorp de angst toe. Een tweejarig jongetje dat onder de naam Bob was ondergedoken, werd door de pleegouders overgeplaatst naar een adres in Broekhuizen. Toen de oorspronkelijke pleegmoeder het kind daar

¹¹³ Mathieu Smedts, *Waarheid en leugen in het verzet* (Maasbree 1978) 85.

¹¹⁴ Jan van der Coelen, Pierre Houben en Piet Schinck, *Baarlo bezet, bevrijd 1940-1945* (Baarlo 1994) 63-66.

¹¹⁵ Prins en Steenhuis, *Andere Achterhuizen*, 227-229.

¹¹⁶ Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 29.

¹¹⁷ Herman Lemmen is de grootvader van de schrijver van dit boek.

¹¹⁸ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 407.

¹¹⁹ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Wienen.

¹²⁰ Brief Burgemeester Brunssum 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Brunssum).

¹²¹ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 412

enige tijd later opzocht, trof zij het vervuild aan, moederziel alleen opgesloten in een duivenhok. Zij nam hem mee terug naar Velden.¹²²

Over de vijfjarige Maijer Tugendhaft uit Maastricht sprak ik reeds in het begin van dit hoofdstuk. Hij werd op zijn onderduikadres bij een boer in De Weerd slachtoffer van mishandeling, nadat hij had laten blijken dat hij een ander kind in het dorp, Michael Schlejen uit Maastricht, als jood had herkend. De priester die hem op de boerderij had ondergebracht, kwam geregeld op huisbezoek. Mayer kreeg echter niet de kans met hem onder vier ogen te spreken. Pas later werd hij, na een interventie van de boerin, overgeplaatst naar een gezin in Klimmen, waar hij goed werd behandeld en de bevrijding beleefde.¹²³

Soms werden onderduikers door hun gastheer verraden. Veel vaker kwam het voor dat onderduikers in handen van hun moordenaars vielen door loslippigheid. De zes leden van de Haagse families Ringer en Meijers werden opgehaald uit hun onderduikadressen in Beek, Stein, Heer en Eijsden, nadat een goede kennis in Den Haag zijn mond had voorbij gepraat en als gevolg daarvan urenlang door de Haagse politie was verhoord.

Tijdens de onderduikperiode werden er mensen ziek, er werden kinderen geboren en mensen overleden op hun schuiladres. Dat zorgde altijd voor grote problemen. Bij ziekte was het meestal niet moeilijk een huisarts te vinden die een ondergedoken jood wilde behandelen, een apotheker die geneesmiddelen wilde afleveren, een wijkverpleegster die hem wilde verplegen en een specialist die hem onder valse naam in het ziekenhuis wilde opnemen. Limburgse artsen waren in het algemeen te vertrouwen en stonden niet zelden in de frontlinie bij de hulp aan joden. Dat gold ook voor verloskundigen. Het geboortecijfer was natuurlijk extreem laag in die periode. Minstens twee Limburgse kinderen werden echter op hun onderduikadres geboren en het is aardig om te letten op hun voornamen. Op 18 november 1943 werd Bernhard Tugendhaft in Maastricht geboren en op 12 december van hetzelfde jaar zag Bernhard Dwight Bock in Venlo het levenslicht. Ook een jong Amsterdammertje begon zijn leven in Limburg: Richard Pieter (naar zijn onderduikvader) Katz werd op 27 juli 1943 geboren in het huis van Pieter Colee in Born. Voor Henny de Leeuw-Toff, ondergedoken in Echt, brak het uur aan dat zij voor het eerst moeder zou worden. De huisarts Thomas Wackers reed met haar naar het ziekenhuis in Roermond, maar daar werd de patiënt geweigerd. Zij beviel uiteindelijk, met de hulp van Wackers, in het huis van de bevriende familie Housman.¹²⁴ Ephraim Eisenmann zag het levenslicht in het ziekenhuis van Heerlen, onder leiding van zijn eveneens ondergedoken tante Johanna Cohen, die vroedvrouw was.¹²⁵

In Swolgen constateerde de huisarts bij de zuigeling Herman David Santecroos difterie. Herman David woonde bij het gezin Nabben, waar ook nog twee andere kinderen verbleven. Swolgen lag toen in de frontlijn. De voormalige crècheleidster van de Hollandsche Schouwburg Virrie Cohen, die toen in Tienray verbleef en haar gastvrouw Hanna van de Voort, gingen samen op één fiets naar Lottum, waar zij wisten dat een Duitse arts verbleef in een noodziekenhuis in het Ursulinenklooster. Deze arts wilde helpen, maar hij had geen medicijnen in voorraad tegen difterie en stuurde de dames met een *Bescheinigung* voor de veerpont naar Arcen. Daar, in het klooster Klein-Vink, was de Duitse

¹²² A. Knaapen-in 't Zandt, *Wij willen vergeven, doch kunnen niet vergeten. Oorlog, fronttijd, evacuatie en bevrijding van vijftig jaar* (Velden 1995) 50. Het kind overleefde de oorlog en werd in 1945 herenigd met zijn ouders.

¹²³ Interview van Roland S. Süßmann met Mayer Tugendhaft, *The European Jewish Times* op: www.shalom-magazine.com/Article.php?id=490309. Toen Tugendhaft lang na de oorlog terugging naar De Weerd, vernam hij dat bewoners van het dorp al tijdens de oorlog wisten van de mishandelingen door de boer en er schande van spraken. Niemand had echter ingegrepen. Nu, bijna zeventig jaar later, beschouwt Tugendhaft het feit dat zijn verhaal na de oorlog niet werd geloofd, ook niet door zijn ouders, nog als één van de grootste trauma's uit zijn oorlogstijd.

¹²⁴ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Wackers.

¹²⁵ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Veugelers.

legerapotheek gevestigd. Ze kregen geneesmiddelen mee. De Duitse arts kwam zelf om het kind te onderzoeken en te behandelen. Drie dagen werd bij het doodzieke kind gewaakt, tot hij op 18 november 1944 uiteindelijk toch overleed.¹²⁶

Het vijfjarig zoontje Eliëzer van de joodse godsdienstleraar Israels uit Roermond was ondergedoken in Horn en later in Stramproy. Hij werd ernstig ziek. De huisarts liet hem onder een valse naam opnemen in het ziekenhuis van Weert. Daar overleed hij op 5 december 1943. Hij werd, nadat een valse overlijdensakte was opgemaakt, begraven. Zijn ouders, die zaten ondergedoken in Roggel, werden in onwetendheid gehouden tot na de bevrijding.¹²⁷

De tweejarige Mia Vischschraper uit Amsterdam overleed op 16 oktober 1943 tijdens haar onderduik in Kaalheide. De huisarts stelde de diagnose 'stuipjes'. 'Daar wij het [kind] toen niet op een normale wijze konden begraven, gezien haar vervolgers, hebben we het toen in de tuin begraven', schreef haar bedroefde pleegvader Albert Hummel na de bevrijding aan de burgemeester van Kerkrade. Hij vroeg overplaatsing van het grafje naar de Algemeene Begraafplaats in Kaalheide. Het kistje en andere benodigdheden zouden worden betaald door de pleegouders. Dit werd toegestaan.¹²⁸

Josef Keusch uit Vaals overleed 11 maart 1944 op 36-jarige leeftijd aan difterie op zijn onderduikadres bij de familie Zweep in Kerkrade. In totaal herbergde Dirk Zweep zeven joodse onderduikers. Josef werd in het geheim begraven in de tuin achter het huis. Er werd pas aangifte van overlijden gedaan op 4 januari 1945. De burgemeester van Kerkrade besliste na de oorlog dat 'de wet betrekkelijk het begraven van lijken' was geschonden, maar dat, gezien de bijzondere omstandigheden geen strafrechtelijk onderzoek zou worden ingesteld.¹²⁹ In het ziekenhuis overleed ook een zekere onder valse naam opgenomen mevrouw Löwenstein. Broeder Bernardus (Leonard Hendriks) haalde haar lichaam weg en begroef het in de tuin van zijn klooster.¹³⁰ Ook de bejaarde Jenny Bock-Gronsveld overleed tijdens haar onderduik in Heerlen bij de familie Schoutrop-Devooi. Zusters uit een nabij klooster begroeven haar heimelijk in de kloostertuin.¹³¹

De dood kon ook de gastgezinnen treffen. Henk Samplonius en zijn vrouw Froukje uit Hoensbroek waren bereid om Regina Fransman als onderduikertje in huis te nemen. Zij deden dat uit menslievendheid, ondanks de reeds gediagnosticeerde ernstige ziekte van Froukje. In 1943 kwam deze te overlijden. Haar vriendin, Marie Hol, weduwe met twee kinderen, nam de zorg over.¹³²

In 1944, bij het naderen van de bevrijders, werden grote delen van Limburg waaronder Roermond en Venlo, geëvacueerd. Joodse onderduikers gingen doorgaans gewoon met de bevolking mee naar het noorden van Nederland. De peuter Julie Gans ging met haar pleegouders Maters-Kerkman uit Venlo mee naar Groningen.¹³³ De tienjarige Levie Hageman vergezelde haar pleegouders Remij-Muijres uit Bergen naar Uithuizermeeden in Groningen.¹³⁴ In andere gevallen weigerden hele families om te evacueren in verband met de veiligheid van een onderduiker. Zij verstopten zich in een schuilplaats in hun woonplaats. Dat deed bijvoorbeeld het gezin Schumacher-Naaktgeboren in Blerick, dat het

¹²⁶ Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 29-30.

¹²⁷ Fook Nederveen, *Van bisschopsstad tot frontstad* (Roermond/Swalmen 1978) 57.

¹²⁸ Brief mevrouw Hummel 12 februari 1945, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516. Amsterdam was nog niet bevrijd en er was grote kans dat de ouders van Mia de oorlog niet hadden overleefd. Na de bevrijding van heel Nederland bleken Mia's moeder en een zusje nog in leven. Haar vader was vermoord.

¹²⁹ Brief Burgemeester Kerkrade 8 januari 1945, G.A. Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2516.

¹³⁰ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Hendriks.

¹³¹ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Schoutrop.

¹³² Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Samplonius. In 1944 trouwde Marie met Henk. Omdat beide ouders van Regina waren vermoord, adopteerde het echtpaar de kleine Regina als hun derde kind.

¹³³ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Maters.

¹³⁴ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Remij.

tienermeisje Hetty d'Ancona verborgen hield¹³⁵ en het Venlose gezin Korff-Stoop, dat onderduik bood aan het echtpaar Wallage-Canter.¹³⁶

De bevrijding! Zij kwam in Limburg eerder dan in de rest van Nederland. Op 18 september was Hoensbroek aan de beurt. Daar woonde Tilly Walvis en haar man Harry als onderduikers in het kleine huis van het mijnwerkersgezin van Albert Santing. Hun verblijf was een aaneenschakeling van angst voor verraad door een met de Duitsers collaborerende buurman. Tilly was alleen in de keuken toen er hard op de deur werd gebonsd. Met kloppend hart maakte zij de deur open en stond tegenover een Amerikaanse soldaat, die op zoek was naar Duitsers. 'Ik ben joods', stamelde Tilly. 'Ik ook', zei de militair. Het begin van een orkaan van omhelzingen en een stortbui van tranen.¹³⁷

In minstens twee gevallen voelde het Limburgse verzet zich tijdens de oorlogsjaren gedwongen om joodse onderduikers te liquideren. Op 20 april 1943 werden in het buitengebied van Voerendaal twee lijken aangetroffen in een droge put bij een kalkbranderij. De Voerendaalse veldwachters riepen de hulp in van de politie van Heerlen. Via een bonnetje van de wasserij dat in de kleding van één der lichamen werd aangetroffen, konden de twee worden geïdentificeerd: Amalia Frankenhuis en Leo Meijers, twee jonge, met elkaar verloofde joodse onderduikers uit Twente.¹³⁸ De familie Westdorp in Heerlen had in 1942 aan het stel onderdak geboden. Er ontstond bij de onderduikers ontevredenheid over het onderduikadres. Frankenhuis dreigde met verraad. Omdat het gevaar hiervoor als reëel werd ingeschat, schoten mensen van de LO beide jonge onderduikers dood.

In Horst zat Salomon Walvisch, die zich uitgaf voor Kees van Leeuwen, inspecteur van de Arbeidskampen, samen met zijn vrouw (schuilnaam Riny), een student en een joods meisje Rachel Zante (Annie), ondergedoken bij de familie Meijers. Walvisch maakte een vreemde indruk. Hij droeg altijd een leren rijbroek en laarzen. Een aktetas week dag en nacht niet van zijn zijde. Hij dreigde herhaaldelijk dat, als hij zou worden opgepakt, ook anderen slachtoffer zouden zijn. Bewijsmateriaal daartoe zou zich bevinden in de bewuste aktetas. Bovendien trad hij hardhandig op tegen zijn vrouw en tegen 'Annie', als die dames onderling ruzie maakten. Gastheer Meijers maakte zich ernstig bezorgd en wilde dat Walvisch uit zijn huis zou vertrekken. Via een relatie in het verzet kwam hij in contact met Kees Paasen uit Heerlen, die we eerder noemden als een sleutelfiguur in een netwerk voor hulp aan joodse onderduikers. Paasen beloofde een onderzoek in te stellen en kwam naar Horst om Walvisch te verhoren. Deze vertelde hem dat hij in Limburg verbleef met een verzetsopdracht van de illegale CPN. Bij navraag bij de CPN bleek dit verhaal geheel gelogen te zijn. Paasen deelde de bezorgdheid van Meijers toen volledig en nam contact op met Joseph Sternfeld, een jood, geboren in Roermond, die na zijn huwelijk in Amsterdam was gaan wonen. Sternfeld en zijn vrouw waren ondergedoken in Limburg, mevrouw Sternfeld in Horst. Sternfeld was intensief betrokken bij het Limburgs verzet en kende mensen van de Limburgse afdeling van de communistisch georiënteerde Raad van Verzet. Eerst werd geprobeerd, na overleg tussen Sternfeld en vertegenwoordigers van het verzet in Horst, om Walvisch voor de rest van de oorlog onder dwang te laten opnemen in de psychiatrische inrichting Sint-Servaas in Venray. Dit plan kon niet worden uitgevoerd. Toen werd overwogen om hem te liquideren, maar er werd nog geen besluit daartoe genomen. De spanningen in Horst liepen echter op en werden nog eens versterkt door een ruzie in huize Meijers, waarbij mevrouw Walvisch en 'Annie' door Walvisch werden mishandeld. Toen besloot de leiding van de Raad van Verzet om het verzoek tot liquidatie te honoreren. Daartoe ontmoetten Paasen en Sternfeld op het station van Venlo twee hun onbekende medewerkers van de Raad, J.F. de Witt Puyt uit Heerlen en J.H. van de Loo, die zich voorstelde onder zijn schuilnaam 'Sjeng'. Het viertal ging per fiets naar Horst. Zij zochten daar eerst een plek die hen geschikt leek voor de executie. De keuze viel

¹³⁵ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Schumacher.

¹³⁶ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Korff.

¹³⁷ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Santing.

¹³⁸ Brief Commissaris van Politie Heerlen 28 april 1943, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 224; en: Proces-verbaal Politie Heerlen, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 403.

op een klein bos in het Witveld (in Horst: Wiedveld) tussen Grubbenvorst en Horst. De Witt Puyt en 'Sjeng' bleven daar wachten. De twee anderen gingen naar Horst. Paasen, die eerder Walvisch had verhoord, bleef op het onderduikadres van de echtgenote van Sternfeld wachten. Sternfeld begaf zich naar Walvisch; hij wist hem over te halen met hem mee te gaan 'naar een ander onderduikadres'. Walvisch fietste zelf met Sternfeld mee naar het Witveld. Het was 'Sjeng' die hem daar een kogel door het hoofd schoot, op 15 juli om 11 uur in de ochtend. Bij fouilleren van het lichaam vond men in zijn zakken papieren, waarvan later werd beweerd dat het lijsten zouden zijn geweest met adressen van illegale werkers en een kaart van Nederland waarop een aantal kampen van de Arbeidsdienst waren gemarkeerd. In het begin van de avond ging Sternfeld met twee mannen van de illegaliteit van Horst terug om het slachtoffer te begraven. De executie werd niet bekend bij de Duitsers.¹³⁹ Terugkijkend op deze liquidatie rijst de vraag of hier zorgvuldig is gehandeld; het bewijs van plannen van Walvisch om verzetsmensen te verraden is nooit geleverd.

Nog een onderduikster ontkwam ternauwernood aan liquidatie. Een joods pubermeisje, in Heerlen ondergedoken, ging onder valse identiteit geregeld op stap met Duitse soldaten. Haar begeleider van de NV-organisatie trachtte haar door middel van indringende gesprekken hiervan te weerhouden, maar zij wilde niet luisteren. Toen besloot men haar dood te schieten. Toen de uitvoerders van het vonnis, met zweet in de handen, aankwamen op het onderduikadres, bleek het meisje verdwenen. Dit tot grote opluchting van de uitvoerders van de voorgenomen executie.

Executies van joden door verzetsmensen waren gelukkig zeer uitzonderlijk en gingen volledig in tegen het geweten van verzetsmensen. Minder moeite had men met liquidatie van verraders van joden. Landwachter Mathias Josef Raeven was in Heerlen berucht. Hij was bij meerdere arrestaties van joden betrokken. Van beroep was hij handelaar in aardappelen. Op 14 augustus 1944 stond hij boven op zijn aanhangwagen voor een klant een zak aardappelen af te wegen, toen een voorbij fietsende man met een revolver op hem schoot en hem met drie kogels raakte. Door de te hulp geroepen huisarts werd Raeven op zijn eigen aanhangwagen met aardappelen naar het ziekenhuis gereden. Daar aangekomen bleek hij overleden.¹⁴⁰ De schutter, die door veel getuigen wel was gezien, werd door niemand herkend. Later bleek hij deel uit te maken van de KP (knokploeg) van het verzet te Heerlen. In dezelfde week vonden ook (mislukte) aanslagen plaats op gevaarlijke collaborateurs in Sittard en Waubach.

Er waren personen, die joden of hun helpers probeerden te verraden of af te persen door geld te eisen in ruil voor stilzwijgen tegenover de Duitsers. Het verzet reageerde daar uitermate krachtig op. In april 1944 werd Willem ('Potlood') Engels geliquideerd. Deze verarmde arbeider woonde aan de rand van Sevenum in een woonwagen, buitengesloten uit de dorpsgemeenschap. Hij werd verantwoordelijk gehouden voor een razzia door de *Sicherheitspolizei*. Men vreesde dat hij joodse en andere onderduikers in Sevenum zou verraden. Hij werd eerst door leden van het verzet ernstig mishandeld en toen hij na herstel van zijn verwondingen opnieuw contact met de Duitse politie zocht, doodgeschoten.¹⁴¹

In juli 1944 werden drie personen geliquideerd op de Zwarte Plak in Horst-America. De liquidaties werden voorafgegaan door een soort rechtszaak en hadden de goedkeuring van 'Oom Leo', Leo Moonen, de secretaris van de bisschop van Roermond. Moonen was lid, leider en geweten van het

¹³⁹ Processen-verbaal, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst. Inv. nr. 140; en: Loe Derks, *Oud Horst in het nieuws 6, 1943-1946* (Horst 1994) 141-142. Mevrouw Walvisch overleefde de oorlog, evenals Rachel Zante ('Annie'), die nog enige hulp bood als koerierster van Sternfeld.

¹⁴⁰ Bekendmaking Corpscommandant Heerlen 18 augustus 1944, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 230; en: Proces-verbaal Politie Heerlen 21 augustus 1944, Rijckheyt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 407.

¹⁴¹ Cammaert, *Het verborgen front*, 394-395; en: dr. André de Bruin, *Noord-Limburg integraal bekeken 1850-1950* (Venlo 2010) 189 en 204.

verzet. De verhoormethoden waren hard, omdat de mensen van het verzet een bekentenis wilden. In een na-oorlogs interview met Jacques Crasborn, één der leidinggevende leden van de LO, vertelde deze:

[Wij kregen in handen] een vent van wien we een brief onderschept hadden. Die vent heeft drie weken vastgezet. In die tijd heeft hij nog een ander verraden. [...] Het bleek dat ze joden verraden hadden. Het waren er twee uit de buurt van Echt. De tweede zijn we 's morgens om een uur of vier gaan ophalen met een wagen van de Marechaussee. [...] Het was een jongen van een jaar of 20. Die heeft zo mooi komedie gespeeld! Die vent hadden we eerst in Swalmen gehad in een kelder, en toen wilde hij niets bekennen. [...] Toen is hij tegen de muur gezet. Jan schiet op een meter of acht een kring rondom zijn hoofd heen. Die vent gaf geen taal nog (sic!) teken. Hij bleef rustig staan. [...] Toen is hij op elkaar gevouwen, laten zitten tot 's avonds 11 uur. Naar hem toegegaan met koffie en een schotel met boterhammen. Losgemaakt; schud (sic!) zich als een poedel, zet zich op een hoop zand en eet de boterhammen op zonder te bibberen of iets. 's Nachts op een ladder gebonden met een deken over hem heen, 's morgens losgemaakt, schud zich als een hond, eet zijn boterhammen, niets bijzonders. Toen met hem naar De Zwarte Plak gegaan.

Daar vond een confrontatie plaats met de andere verdachte, een oudere man. De twee maakten elkaar verwijten. 'Toen kwam er alles uit, wat ze met de joden hadden gedaan. De oude vent heeft toen volledig bekend en is direct opgeruimd.' Rond de jongen bleef een en ander onduidelijk, maar uiteindelijk werd ook hij, na consultatie van 'Oom Leo' en een andere priester die uit Echt afkomstig was, geliquideerd.¹⁴²

Vlucht

Onderduiken in Nederland was één mogelijkheid om aan deportatie te ontkomen. Vluchten naar het buitenland was een andere. Een aantal Nederlandse joden probeerde in België een veilig onderduikadres te vinden in een klooster of bij particulieren. Duizenden anderen probeerden door een vlucht via België en Frankrijk het neutrale Zwitserland of Spanje te bereiken. Dat gelukte aan ongeveer 3000 mensen.¹⁴³ Veel anderen (de meesten waarschijnlijk) slaagden daar niet in. Zij wisten ergens onderweg een onderduikadres te vinden of ze werden in België of in Frankrijk gearresteerd of ze werden bij de Zwitserse grens tegengehouden en naar Nederland teruggestuurd. Degenen die in België of Frankrijk in handen van de Duitsers vielen, kwamen meestal terecht in de Dossinkazerne in Mechelen of in het Franse doorgangskamp Drancy bij Parijs. Van daaruit werden zij, samen met de Franse en Belgische joden, naar Auschwitz gedeporteerd. Van 39 Limburgse joden weten wij dat ze zijn gedeporteerd naar Auschwitz vanuit België (in alle gevallen vanuit de Dossinkazerne in Mechelen) of Frankrijk (in de meeste gevallen vanuit Drancy). Van deze personen waren er 27 afkomstig uit Maastricht of Amby, gemeenten aan de grens met België. Waarschijnlijk werden er minstens evenveel mensen door onderduik in België en Frankrijk gered als er werden opgepakt. Wij weten niet hoeveel Limburgers erin slaagden in België of Frankrijk ondergedoken de oorlog te overleven, maar als het bovengenoemde beeld juist is, mogen we stellen dat een aanzienlijk aantal Limburgers heeft geprobeerd te vluchten, uit Maastricht zelfs een zeer aanzienlijk aantal. Maar ook uit andere plaatsen: volgens de na-oorlogse getuigenis van de voorzitter van de Nederlands-Israëlitische Gemeente van Roermond zouden acht leden van zijn gemeente geprobeerd hebben naar het buitenland te vluchten, hetgeen slechts aan één persoon gelukt zou zijn.¹⁴⁴

¹⁴² Interview Jacques Crasborn 18 september 1946, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, Inv. nr. 174.

¹⁴³ Braber, *Joden in verzet*, 81. Houwink ten Cate spreekt van 2100 overlevenden onder 4000 personen die erin slaagden naar het buitenland te vluchten. Zie: Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 104.

¹⁴⁴ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 39.

Sommige vluchtpogingen van Limburgse joden slaagden. Nadat haar man bij een razzia in Amsterdam was opgepakt en haar dochttertje was ondergedoken slaagde Els Cardozo-Beretz uit Roermond erin om Zwitserland te bereiken.¹⁴⁵ Ilse Schönthal uit Maastricht zorgde voor haar bejaarde moeder. Toen zij werd opgeroepen voor 'arbeidsverruimende maatregelen' dook zij onder ergens in de Mijnstreek. Haar moeder was opgenomen in het Maastrichtse ziekenhuis en Ilse kon haar vanuit haar onderduikadres af en toe bezoeken. Op 16 juli 1943 overleed de oude mevrouw Schönthal-Cohen in haar ziekenhuisbed. Ilse was niet langer aan Limburg gebonden en slaagde er in uit te wijken naar Frankrijk.¹⁴⁶ Sophie Wolf uit Beek dook onder in een klooster van de Montfortanen in het Belgische Sint-Truiden. Zij was van plan naar Zwitserland te vluchten, maar bleef de rest van de oorlog bij de paters in België. Haar in Beek achtergelaten afscheidsbrief wekte de suggestie van zelfmoord: 'Lieve allen! Neem op deze wijze afscheid van jullie, daar ik door de zeer moeilijke tijdsomstandigheden niet den moed heb om verder te leven. Vaarwel allen. Groet alle kennissen van me. Jullie Sophie.' Simon Ginsberg uit Heerlen reisde illegaal per trein naar Parijs. Hij verbleef daar tijdens de grote razzia op joden op 16 juli 1942, maar hij wist uit handen van de Franse politie te blijven. Hij vervolgde zijn treinreis richting Zwitserse grens. Het laatste stuk legde hij te voet af. Hij overleefde de oorlog in Zwitserland.¹⁴⁷

Andere vluchtpogingen van Limburgers liepen slechter af. De Roermondse weduwe Jeanette Passmann-Vogelsang kwam eind 1942 in contact met een mensensmokkelaar, die beloofde haar voor veel geld naar Zwitserland te brengen. Zij werd echter in België gearresteerd en vanuit de Dossinkazerne in Mechelen naar Auschwitz gedeporteerd.¹⁴⁸ Julius Wijnhuizen uit Gulpen vluchtte naar Brussel. Daar verdiende hij onder valse naam de kost met handelen op de zwarte markt. Hij werd echter gearresteerd en gefusilleerd.¹⁴⁹ Armand Leviticus was een katholiek-gedoopte jood uit Heythuysen, die een bedrijf had in Roermond. In mei 1942 trachtte hij, samen met vijf neergehaalde Britse 'piloten', via België, Frankrijk en Spanje, Engeland te bereiken. In de omgeving van Parijs werd hij echter gearresteerd. Hij hield zijn joodse identiteit verborgen. De aanwezigheid van de Engelsen laadde de verdenking op hem dat hij een spion was voor Groot-Brittannië. Als politiek gevangene kwam hij terecht in een reeks concentratiekampen: Gross-Strelitz, Grosz-Rosen en tenslotte in het kamp Dora bij Nordhausen, waar in onderaardse tunnels V2-raketten werden geassembleerd. Daar overleed hij aan uitputting in februari 1945.¹⁵⁰

Salomon Victor Hertzdahl uit Maastricht, mede-eigenaar van het kledingatelier Wolf en Hertzdahl, was al in mei 1942 gearresteerd. Zijn echtgenote, Marie Hertzdahl-Bloemgarten, besloot met haar twee kinderen naar Zwitserland te vluchten. De drie maakten een moeilijke tocht en hadden bijna de Zwitserse grens bereikt. Toen verdwaalden ze in een bos en keerden terug naar Brussel. Daar werden ze verraden. De kinderen, Mathilde en Karel Hertzdahl, twintig en zeventien jaar oud, wisten te ontkomen en vonden een onderduikplaats in Hotel Nova in Neerhalen, vlak bij de Nederlandse grens bij Maastricht. In hetzelfde hotel zaten nog twee familieleden en nog negen andere joden. Mevrouw Hertzdahl viel in februari 1943 in Brussel in handen van de politie en belandde in de Dossinkazerne in Mechelen. Vandaar werd ze, samen met haar zwager Silvain Hertzdahl uit Heerlen, die ook in België was gearresteerd, naar Auschwitz gedeporteerd. Zij zaten in de trein van het Twintigste Transport van 19 april 1943.¹⁵¹ Silvain werd bij aankomst vergast. Marie kwam terecht in *Block 10*, waar SS-

¹⁴⁵ Cillekens-Cox et al., *Sprekende Getuigen*, 163.

¹⁴⁶ Brief I. Schönthal aan C.I.B. 11 maart 1945, RHCL, Archief 21.284A, Ned. Isr. Hoofdsynagoge, inv. nr. 305. Zij overleefde de oorlog en kwam eind 1944 terug in Maastricht.

¹⁴⁷ Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 51.

¹⁴⁸ Zij werd van daaruit overgebracht naar het concentratiekamp Natzweiler, in de Franse Elzas. Daar werd zij, na het ondergaan van medische experimenten, vergast.

¹⁴⁹ Ruud Verhoeven, *Oorlog en bevrijding in Gulpen 1940-1944* (Gulpen 1994).

¹⁵⁰ Archief Rode Kruis Den Haag, inv. nr. 3469.

¹⁵¹ In hetzelfde transport zat ook de eerder genoemde Jeanette Passmann-Vogelsang. Dit was de enige trein naar Auschwitz die onderweg door enkele verzetsmensen, een joodse en twee niet-joodse jongens, tot

artsen medische experimenten uitvoerden op vrouwelijke gevangenen. Zij kreeg er werk als ziekenzuster, *Schwester Marie*.¹⁵²

Een bijzonder vluchtverhaal heeft de arts Max Rens uit Beek, ondergedoken in zijn woonplaats. Rens was reserveofficier van gezondheid. Ofschoon hij het in zijn onderduikgezin uitstekend naar de zin had, was stilzitten voor hem langzamerhand ondraaglijk. Met gemeenteambtenaar Willy Sangers besprak hij zijn wens om naar Engeland te vluchten en daar dienst te nemen in het Nederlandse leger. Via de pilotenlijn Dutch-Paris, een ingewikkelde communicatielijn tussen bezet Nederland en de regering in Londen, probeerde hij Spanje te bereiken. Hij maakte deel uit van een groep van 25 vluchtelingen waaronder G.J. van Heuven Goedhart, ex-hoofdredacteur van het illegale *Parool* en belangrijke vertrouweling van de koningin en de regering. Van Heuven was vanuit Meers-Elsloo op weg naar zijn beëdiging als minister van Justitie in het kabinet Gerbrandy. In Toulouse werd de groep opgevangen door een vertegenwoordiger van Dutch-Paris. Van Heuven kreeg hier een aparte gids en bereikte na een spannende reis Londen. De rest van de groep werd met een bus naar de voet van de Pyreneeën gebracht en probeerde onder leiding van twee Franse gidsen de Spaanse grens te bereiken. Op 21 april 1944, met de grens op een paar honderd meter afstand, werden de vluchtelingen aangehouden door de Franse politie. Na een zware reis, gekenmerkt door mishandeling en honger, kwam Rens als politiek gevangene terecht in Dachau, met een rode driehoek op zijn gevangenskleding. Hij had bij zijn arrestatie onmiddellijk de valse naam Leopold Fernandez aangenomen. Hij was de rest van de oorlog als jood 'ondergedoken' in het concentratiekamp.¹⁵³

Ernst Lapp was onder een andere naam geboren als voljoods kind in Duitsland. Na de scheiding van zijn ouders huwde zijn moeder met een 'arische' man, Paul Lapp. Deze wettigde het kind en gaf het zijn naam. Ernst werd protestants gedoopt en opgevoed. In de jaren dertig stuurden de ouders de jongen naar Weert, formeel om het vak van drukker te leren bij Drukkerij Smeets, maar waarschijnlijk vooral omdat ze het joodse kind veiliger waanden in Nederland. Bij de inval van de Duitsers in mei 1940 werd Weert door een deel van de bevolking verlaten. Ernst trok met andere Weertenaren naar Brabant. Hij besloot te vluchten voor de Duitsers en kwam in Frankrijk terecht. Daar werd hij gearresteerd en ingesloten in een kamp voor joodse vluchtelingen in Saint-Cyprien bij Perpignan. Inwoners van Weert, waaronder drukker Smeets, deden eind 1940 veel moeite om hem daar weg te halen. Zij schreven brieven, waarin ze de christelijke opvoeding van Ernst, zijn niet-joods uiterlijk en zijn onberispelijk gedrag beklemtoonden. Ik heb niet kunnen achterhalen of zij succes hebben gehad.¹⁵⁴

Limburg fungeerde als doorgangsgebied voor niet-Limburgse joden bij hun poging om naar het zuiden te vluchten. Velen slaagden daarin, maar er werden ook arrestaties verricht. In Born hielpen mensen, onder leiding van kapelaan Jos Engwegen, joden over de Maas bij hun vlucht naar België en verder. Mathieu Smedts uit Horst-America, die eerder in dit hoofdstuk al ter sprake kwam, hielp 42 joden naar Zwitserland ontkomen. Smedts had samen met Henk Pelser al vroeg in de oorlog een eigen vluchtroute opgezet via Brussel, Reims en Dyon. Enkele joodse vluchtelingen werden hierbij gearresteerd. Op 4 december 1942 werd Smedts zelf gearresteerd in Brussel. De vluchtroute werd hierna voortgezet door zijn vriend Dries Ekker. Een medewerker van Smedts, boer Renier van der Vin uit Neeritter, die vanuit zijn huis joden over de grens naar België hielp, werd gearresteerd en

stilstand werd gedwongen, waarbij een twintigtal joden uit de trein kon ontsnappen. Dit gebeurde in de buurt van Waremmes bij Leuven. Ontsnappen gelukte de Limburgers niet.

¹⁵² Marja Pinckaers, *De cirkel is rond. Hommage aan Marie Hertzdahl-Bloemgarten* (Valkenburg aan de Geul 2011). Marie werd bevrijd in Neuengamme en kwam in 1945 via Zweden terug in Maastricht.

¹⁵³ Hij overleefde dit en ging na de oorlog werken als internist in het ziekenhuis in Maastricht. Waar een patiënt, een ex-gevangene van Dachau, hem op een dag begroette met de woorden: 'Hé, Fernandez, wat doe jij hier?' Interviews van de auteur met Max Rens, Lanaken.

¹⁵⁴ GA Weert 1920-1969, inv. nr. 1052.

bezoek in een concentratiekamp.¹⁵⁵ In Neeritter, Ittervoort en Hunsel werden veel joden over de grens geholpen door dorpsbewoners of door Belgen uit de grensstreek. In Hunsel werden op 6 november 1942 twee joden gearresteerd samen met een man en een vrouw uit Maaseik. Het verslag van de burgemeester van Hunsel vermeldt dat 'de jood in het bezit was van 4000 gulden en de jodin van 200 gulden'. Alle vier de arrestanten werden door de Marechaussee van Thorn ingesloten.¹⁵⁶ Waarschijnlijk betrof het, wat de joden betreft, het jonge echtpaar Elie en Mette Mesritz-Polak uit Utrecht.¹⁵⁷ Op 27 september 1942 werd de Belg Arnold Schoorl door een agent van politie uit Roermond gearresteerd, toen hij samen met een Amsterdamse joodse vrouw, Margaretha Busnach-Trijtel, via een ongebruikelijke weg trachtte de Nederlands-Belgische grens te passeren. Margaretha verdween als strafgeval naar Auschwitz.¹⁵⁸ Schorel werd ingesloten in de Roermondse politiecel.¹⁵⁹

Ook in Maastricht hielpen mensen joden om naar België te vluchten. Een zekere Van Schaik was een van hen:

Op een zondagochtend meldde zich een joods echtpaar uit Berlijn. Ik was met code 'Slavante' door de mij bekende illegaal al gewaarschuwd. Ze zagen er toeristisch uit, met een kleine knapzak op de rug, waarin een paar boterhammen en een thermosfles. Volgens de mooi vervalste persoonsbewijzen waren het Frans en Elisabeth Alofs, en ze hadden zelfs een paar woorden Maastrichts geleerd. Volgens afspraak ging ik nog diezelfde middag met hen wandelen op de mooie Sint-Pietersberg; we bewonderden opzichtig de natuur, en liepen dan via Slavante naar de onbewaakte grensovergang bij Canne. Achter de scheefhangende boerderij van boer Spauwen werden ze door twee onbekende Belgen overgenomen.¹⁶⁰

Een andere vluchtlijn voor Franse krijgsgevangenen, piloten en een aantal joden liep via de fruitboerderij van Alfons Smeets en het kasteel van graaf Raphaël de Liedekerke de Pailhe in Eijsden. De betreffende verzetsgroep hield zich vooral bezig met spionage. Vóór hun passage van de grens hielden joodse vluchtelingen zich tijdelijk schuil in de diepe wijnkelder van de graaf. Zowel de graaf als twee broers Smeets moesten hun verzetswerk met de dood bekopen. De spionageorganisatie waarvan zij deel uitmaakten, werd door de Duitse contraspionage geïnfiltreerd. Tachtig personen werden gevangen genomen en het drietal uit Eijsden werd op 9 oktober 1943 bij Utrecht geëxecuteerd.¹⁶¹

Elisabeth Sanders-de Metz uit Amsterdam werd, zonder ster en met een vals persoonsbewijs, op 3 augustus 1942 op het station van Maastricht gearresteerd door de politie van Maastricht.¹⁶² Zij werd met voorrang via Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd, waar zij overleed op 15 december 1942. Op 5 augustus 1942 werd een groep van acht Rotterdamse joden gearresteerd in Limburg. Eén van hen, Samuel (Salles) Kadiks deed bij zijn arrestatie een zelfmoordpoging. Hij werd opgenomen in het ziekenhuis te Maastricht en overleed daar op 13 april 1943. De zeven anderen werden teruggebracht

¹⁵⁵ Smedts, *Waarheid en leugen*, 83-96.

¹⁵⁶ Brief Burgemeester Hunsel 7 november 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534.

¹⁵⁷ Elie overleed in een joods werkkamp. Mette overleefde Auschwitz.

¹⁵⁸ Margaretha werd 13 november 1942 in Auschwitz vermoord.

¹⁵⁹ Proces-verbaal Politie Roermond 27 september 1942, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231.

¹⁶⁰ Bronzwaer, *Vier jaar zwijgen*, 56.

¹⁶¹ Cillekens en Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht*, 19.

¹⁶² Proces-verbaal Politie Maastricht 7 augustus 1942, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1737.

naar Rotterdam en van daar als strafgeval naar Westerbork gedeporteerd. David, de zoon van Salles Kadiks trouwde in het kamp met zijn gelijktijdig gearresteerde geliefde Belia Dormitz.¹⁶³

Niet iedereen vluchtte in zuidelijke richting. Het echtpaar Arthur en Ellen van Leeuwen-Hoffmann uit Gennep koos voor de vlucht voorwaarts, naar het hol van de leeuw. Met een vals persoonsbewijs vertrokken man en vrouw naar Berlijn. Ellen wist daar een onderduikadres te vinden, maar werd gearresteerd en vermoord in Auschwitz. Arthur overleefde de oorlog, onder een valse naam werkend als vrachtwagenchauffeur in Duitsland.¹⁶⁴

De vervolgers

De verantwoordelijkheid voor de vervolging van de joden en de opsporing van joodse onderduikers lag bij de Duitse bezetter. De structuur van het bezettingsapparaat kwam reeds aan de orde in hoofdstuk 3. De *Sicherheitspolizei* was aanvankelijk bevoegd voor de vervolging van misdrijven en overtredingen, begaan door Duitse of voormalige Duitse onderdanen en ook voor die strafbare feiten, welke volgens bepalingen van de Rijkscommissaris door Duitse rechters moesten worden behandeld. Vanaf 1942 vielen daaronder alle overtredingen door joden begaan tegen de anti-joodse maatregelen, waaronder dus ook onderduiken. En zo werd de *Sicherheitspolizei* de voornaamste instanties bij de opsporing en de arrestatie van joodse onderduikers.

De *Aussenstelle* Maastricht was vanaf oktober 1940 gevestigd aan het adres Sint-Lambertuslaan 1. Zij stond vanaf 1942 onder leiding van *SS-Hauptsturmführer* Max Ströbel. Zijn staf bestond uit 34 personen, de helft mensen met politietaken, de andere helft ondersteunend personeel als secretaresses en chauffeurs.¹⁶⁵ Er waren elf Duitse en een aantal Nederlandse politiemedewerkers werkzaam. Meer nog dan landelijk waren op regionaal niveau de verschillende taken met elkaar verweven. Wel hadden de medewerkers van de *Aussenstelle* ieder een eigen aandachtsgebied. Eerste assistent van Ströbel was de vrij gematigde *SS-Untersturmführer* E.W.E. Elsholz. De bestrijding van politieke tegenstanders en van het Limburgse verzet werd geleid door de wrede *SS-Hauptscharführer* R.H.G. Nitsch, berucht om zijn martelmethode tijdens het ondervragen van arrestanten ('*verschärften Vernehmungen*' of 'verscherpde verhoren')¹⁶⁶. Acties tegen de Kerken waren in handen van *SS-Sturmscharführer* Walter Micheels. Verder waren nog de Nederlanders C.W. Klonen, J.N. Grootjans, H.M. Meyers en de wrede C.M.W. Schut werkzaam op het bureau van de *Sipo-Aussenstelle* Maastricht.¹⁶⁷ In het kader van dit boek is echter het belangrijkste, dat de arrestatie van joden de hoofdtaak werd van *SS-Sturmscharführer* H.W. (Hans) Conrad. Op niveau van Maastricht had hij de functie van *Judensachbearbeiter*. Vanaf april 1943, mogelijk eerder, opende hij de jacht op joodse onderduikers. Conrad was werkzaam geweest als bakker en had geen ervaring met politiewerk. Zijn gebrek aan vakkennis werd echter gecompenseerd door een felle antisemitische overtuiging. Hij trad zijn arrestanten doorgaans na hun arrestatie vriendelijk tegemoet, maar als hij informatie uit hen wilde trekken, schrok ook hij niet terug voor hardhandige verhoormethoden. Toch was Conrad niet echt succesvol bij het opsporen van joodse onderduikers. Dat kwam door zijn gebrek aan vakkennis en doordat hij, binnen de *Sicherheitspolizei* van Maastricht, naast de jacht op joden ook nog andere taken had te vervullen en niet kon beschikken over veel fanatieke medewerkers.¹⁶⁸ Hij steunde bij zijn acties tegen joden in Zuid-Limburg vooral op twee

¹⁶³ Hun huwelijk werd ontbonden bij de dood van Belia op 26 oktober in de gaskamer van Auschwitz. Ook alle andere leden van de groep kwamen om het leven (gegevens van Digitaal Monument). Zie ook: Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht.

¹⁶⁴ Van Dinter, *Kleine historie van Gennep*, 352-353.

¹⁶⁵ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 115.

¹⁶⁶ Cammaert, *Het verborgen front*, 551.

¹⁶⁷ Ibidem, 548-555; en: schema SD Maastricht, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 105.

¹⁶⁸ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 201-202.

Limburgse jodenjagers, de Landwachters M.J. Raeven en J. Straten, van wie de eerste op 14 augustus 1944 door het verzet werd geliquideerd.¹⁶⁹ Vanaf september 1943, het aantreden van Naumann als *BdS* in Nederland, werden de *Aussenstellen* steeds meer zelfstandig-opererende eenheden. Vanaf medio 1944 ontbrak het zelfs helemaal aan centrale coördinatie vanuit Den Haag en functioneerde de *Aussenstelle* Maastricht als een zelfstandig *Einsatzkommando*, dat willekeurig arrestaties en executies uitvoerde.¹⁷⁰ Toen ging, naast Conrad, ook Nitsch steeds meer zijn steun bijdragen aan de vervolging van de joden. Hij was onder meer betrokken bij de arrestatie van enkele joden in augustus 1944 in Wesseem. Nadat op 7 september 1944 de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* van Maastricht was verhuisd, via Hoensbroek en Geilenkirchen naar Venlo, liet hij op 1 november vier joodse onderduikers arresteren en twee van hen executeren in Hout-Blerick.¹⁷¹ Op deze gebeurtenis kom ik terug.¹⁷²

Duitse militairen die waren gelegerd in Limburg, werden niet betrokken bij de opsporing van joden. De meerderheid van hen had weinig op met de jacht op joden. We zullen nog een voorbeeld tegenkomen waarin zij probeerden joodse onderduikers voor arrestatie te behoeden. Maar het kon ook anders. Een *Hauptmann* van de *Wehrmacht* had enige maanden kost en onderdak gehad bij de familie Renckens in Lottum. Toen de bevrijders in november 1944 naderden, trok het Duitse leger zich terug. Maar de dankbare officier liet een bos bloemen achter bij zijn gastgezin, samen met een briefje: *'Auf Wiedersehen, liebe Familie Renckens! Wir kommen bestimmt einmal wieder! Erst müssen alle Juden gehängt werden, dann wird die Welt glücklich sein. Vielen Dank für alles. Ihr Hauptmann. Es lebe unser Führer!'*¹⁷³

In verschillende Limburgse steden waren Nederlanders actief betrokken bij de jacht op joodse onderduikers. Otto Couperus, de commissaris van politie in Venlo, werkte nauw samen met de *Sicherheitspolizei*. Hetzelfde gold voor zijn opperwachtmeester Johan Berendsen. De laatste had ook de functie van 'leider van de *Arbeits Kontrolle Dienst*' van Venlo. Hij werd meestal begeleid door zes fanatieke, in Schalkhaar opgeleide politieagenten en was altijd bewapend. Hij overschreed in zijn jacht op onderduikers zijn bevoegdheden en kreeg al gauw de bijnaam 'De schrik van Venlo'.¹⁷⁴ Nog in de oorlog diende een hoofdwachtmeester van de politie te Venlo een klacht tegen hem in, omdat hij weerloze arrestanten in de cel afranselde met een gummiknuppel en omdat hij de collega die hem probeerde te kalmeren, had bedreigd neer te schieten.¹⁷⁵ In Roermond was politiecommissaris A. (Toon) Roselle berucht om zijn ijver bij de opsporing van joden. Hij kreeg hierbij in Roermond en omgeving hulp van de landwachter G.A. Holla. Het noorden van Limburg werd geteisterd door een speciale eenheid uit Eindhoven, 'de Politieke Politie', een in een kazerne gelegerd politiebataljon. In die stad zetelde de Gewestelijk Politiecommandant voor Limburg en Noord-Brabant, Kooymans. De groep werd in Limburg ook wel aangeduid als de Brigade-Kooymans. Zij werd gecommandeerd door P. Sanders, maar Limburg had vooral te maken met een rechercheur Stavast, luitenant P.J. Eickhout en onderluitenant J. van Est. Gevangengenomen joden kwamen meestal terecht in de gevangenis van Den Bosch of Eindhoven of in het kamp Vught.

In totaal zijn in Limburg ongeveer 270 joodse onderduikers gearresteerd, in Zuid-Limburg alle door of in opdracht van de *Sicherheitspolizei* Maastricht: Conrad liet meer dan honderd personen opsluiten;

¹⁶⁹ Cammaert, *Het verborgen front*, 393 en 413-414.

¹⁷⁰ In 't Veld, *De SS en Nederland*, 117-118.

¹⁷¹ Getuigenverklaring mevr. Grünthal 4 november 1946, Stadsarchief Roermond, Archief Pol.

Opsporingsdienst, inv. nr. 105.

¹⁷² Nitsch werd gearresteerd op 22 mei 1945 en zat tot 1960 in een Nederlandse gevangenis. Ströbel en Conrad werden nooit gepakt; zie ook: Cammaert, *Het verborgen front*, 555.

¹⁷³ Brief in bezit auteur, met dank aan familie Renckens.

¹⁷⁴ Seelen, *De mythe van Vrolijke Frans*, 54-55.

¹⁷⁵ Rapport Opperwachtmeester H. 3 augustus 1944, GA Venlo, Archief 228, Gemeentesecretarie Venlo, inv. nr. 346.

Nitsch en Ströbel elk tientallen. In Noord-Limburg arresteerden de genoemde jodenjagers uit Eindhoven tientallen joodse onderduikers.¹⁷⁶ Soms kreeg de lokale politie een telefonische opdracht van de *Sicherheitspolizei* voor assistentie bij de aanhouding van bepaalde personen. Blijkens een verklaring voor de Zuiveringscommissie na de oorlog deed de *Sipo* dit verzoek aan de dienstdoende politieambtenaar, die dan soms zonder tussenkomst van zijn superieuren tot arrestatie overging of de helpende hand bood.¹⁷⁷

Er waren ook mensen die geld verdienden met het verraden van joden. 'Fatty' (Franciscus) Pannemans, van jongsaf het zwarte schaap van een keurig Venloos onderwijzersgezin, was als banketbakker, varensgezel op de grote vaart en arbeider bij een houthandel werkzaam geweest. Hij woonde in Velden. Bij de inval van de Duitsers in 1940 zat hij een gevangenisstraf uit wegens diefstal. Na zijn vrijlating probeerde hij de kost te verdienen als zwarthandelaar. Toen hij voor dit doel een tijd in Amsterdam verbleef, kreeg hij het verzoek om tegen betaling van fl.200 per persoon joden uit Amsterdam naar Visé te brengen. Hij stemde toe en kreeg hulp van twee andere zwarthandelaren uit Venlo. De eerste poging om twee jonge vrouwen en een man naar Visé te brengen gelukte in zoverre dat de drie aankwamen in Visé. Er bleek echter voor hen in België geen hulp te zijn georganiseerd. Daarom kwamen zij terug naar Nederland en meldden ze zich in Velden opnieuw bij het huis van Pannemans. Deze bracht hen terug naar Amsterdam. Eén van de meisjes zou daar zijn gaan samenwerken met de *Sicherheitspolizei*. Op haar aanwijzingen werd Pannemans gearresteerd en bracht hij 72 dagen door in de gevangenis. Hij kwam vrij nadat hij de belofte had gedaan dat hij zou doorgaan met het overbrengen van joden naar Visé, maar dan tevens de *Sicherheitspolizei* zou inlichten. Het is niet bekend hoe vaak hij dat heeft gedaan. Op 16 juli 1942 werden door de Marechaussee van Eijsden in de lijnbus van Maastricht naar Eijsden vijf joden uit Amsterdam gearresteerd. Zij droegen geen jodenster. Verder werden twee niet-joodse begeleiders aangehouden, de beide Venlose zwarthandelaren. Een van de joden, Aäron Klatser, had een vals persoonsbewijs bij zich. Het stond op naam van ene Nanning Rooker, ariër en was voorzien van een foto van Klatser. De stempel van de stad Amsterdam was door bijtekenen vervalst. Zijn vrouw, Clara de Haan, had eveneens een op dezelfde manier vervalst persoonsbewijs op naam van Berendina Veldhuizen. Zij verklaarden de persoonsbewijzen voor honderd gulden gekocht te hebben van een onbekende persoon. Alle vijf verklaarden zij dat zij naar Frankrijk wilden reizen 'uit vrees voor gevangename'. De beide begeleiders vertelden dat zij de joden voor 25 gulden per persoon vanuit Roermond naar Eijsden zouden brengen. Zij werkten samen met Pannemans. De vijf joden waren dus verraden. Via de gevangenis van Maastricht werden zij naar het Kamp Amersfoort gebracht.¹⁷⁸ Pannemans ging daarna verder met zijn verraad. Op 3 april 1943 werden op het station van Roermond zes joden en een niet-joodse begeleider, Leendert Zuiver, uit Amsterdam gearresteerd. Een inspecteur van de politie van Roermond had telefonisch van de *Sicherheitspolizei* van Maastricht opdracht gekregen om met enkele manschappen naar het station te gaan. Pas daar werd het hem duidelijk dat het een arrestatie van joden betrof. Hij verklaarde na de oorlog aan de Politieke Opsporingsdienst dat hij en zijn mannen geschokt waren door de aard van de opdracht. Zij zouden Pannemans hebben gewezen op de laakbaarheid van zijn handelen, waarop deze zou hebben geantwoord, dat een mens toch *iets* moest doen om aan de kost te komen. De gearresteerde Bertha Wolf droeg een koffer met kleren bij zich. Samuel van Staveren had een bedrag van fl.770 aan contanten op zak, Isaak van der Kar fl.251 en een gouden horloge. Later bleken zij een grote hoeveelheid diamanten bij zich te hebben gehad, die ze met hulp van een Roermondse politieman

¹⁷⁶ Cammaert, *Het verborgen front*, 446.

¹⁷⁷ Rapport voor de Zuiveringscommissie, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Sittard, doos 223.

¹⁷⁸ Eén van de mannen, Leon Zadick, deed een poging om te ontsnappen uit Kamp Amersfoort en werd daarna zo ernstig door de bewakers van het kamp mishandeld dat hij op 13 oktober 1942 overleed. De beide andere mannen, Aäron Klatser en Nathan Betel verdwenen naar Mauthausen. De twee vrouwen, Clara de Haan en Leonora Vleeschouwers, werden in Auschwitz vergast.

hadden verborgen onder de vloer van hun cel.¹⁷⁹ Ook is er een getuigenverklaring dat Pannemans in de trein een groepje joden, onder wie een jong kind, aan wie hij hulp had beloofd, zou hebben aangewezen aan de Duitse politie. De verrader zelf verklaarde na de oorlog dat de vader van het kind hem op het politiebureau herkende en tegen zijn kind zei: 'Dat is de mijnheer die ons verraden heeft; die heeft zeker geen kinderen.' Hierop volgde de enige ons bekende schuldbekentenis van Pannemans: 'Hoe ik tot zoiets ben gekomen is mij nog een raadsel.' Pannemans en zijn beide kompanen kwamen later in de oorlog wegens weigeren van de Arbeidsinzet terecht in een Duits concentratiekamp, waar één van hen (niet Pannemans) om het leven kwam.¹⁸⁰

Het vervolgingsapparaat werd soms geholpen door verklikkende burgers. Zij gaven aan de politie tips waarin ze de vermoedelijke verblijfplaatsen van joden bekendmaakten. Het kwam overal voor, maar we hebben in de Limburgse archieven er slechts weinig voorbeelden van gevonden. Verraders hadden het niet gemakkelijk binnen de kleine Limburgse gemeenschappen. Niet zelden werd een persoon die niet werd vertrouwd, onverbloemde bedreigd. De boodschap was dan: 'Wij weten dat jij weet dat er hier onderduikers wonen. Maar als ze worden gepakt betaal jij daarvoor de tol!'. En meestal hield de betreffende persoon dan zijn mond, uit angst en ook omdat hij deel uitmaakte van die gemeenschap, waarin hij verder moest leven.¹⁸¹ Met deze opmerkingen als kader volgen hier enkele voorbeelden van (pogingen tot) verraad, zoals die uit de archieven naar voren komen.

Op 28 juli 1942 deed de echtgenote van de groepsleider der NSB in Kerkrade aangifte tegen haar plaatsgenoot Salomon Polak. Zij was inkopen gaan doen bij de groentewinkel van Reulen in de Voorterstraat in Kerkrade en had daar door een opengaande deur gezien dat 'de jood, genaamd Polak' zich in de woonkamer van Reulen ophield. Zij deed aangifte 'omdat het haar bekend was dat het aan joden verboden is, zich op te houden in woningen van niet-joden'. Door de *Sicherheitspolizei* werd opdracht gegeven de delinquent naar Maastricht te brengen, hetgeen op 20 juli gebeurde.¹⁸²

In de namiddag van 25 augustus 1942, de dag dat de grote groep Limburgse joden zich voor vertrek naar Westerbork moest verzamelen, kreeg de politie van Venlo een bericht van een lokale middenstander, dat deze een auto met kenteken P-8864 uit Blerick had zien vertrekken met daarin een joodse familie. Na een snel oriënterend onderzoek bleek dat de bestuurder van de wagen een joods gezin waarvan moeder en dochter ziek waren, naar het ziekenhuis vervoerde. De twee 'zieken' werden, zo bleek later, opgenomen in het ziekenhuis. De politie vertrouwde de zaak echter niet helemaal en gaf voor alle zekerheid de verblijfplaats van de joden toch maar door aan de *Sicherheitspolizei*.¹⁸³

Op 27 maart 1943 ontving de politie van Kerkrade een brief van een zekere K. met de volgende inhoud:

Zeer Geachte Heer, Als N.S.B.-er voel ik mij verplicht u mede te delen dat in 't Smulhuis te Bleijerheidestr. 2 meisjes aan 't bedienen zijn die van joden afkomst zijn 't zijn de twee gezusters Trompetter, de oudste ervan staat aan de cassa en voor de bediening de jongste is voor de bediening. Als jood zijnde behooren ze aan 't werk en niet als winkelmeisjes die

¹⁷⁹ Alle zes stierven in Sobibor. Zie: Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 42.

¹⁸⁰ Dagrappporten Politie Roermond 3 april 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 742; en: Processen-verbaal 1945-1946, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 125; en: Proces-verbaal Politie Eijsden 16 juli 1942, GA Eijsden-Margraten, Gemeentearchief Eijsden, inv. nr. 987.

¹⁸¹ Gesprek auteur rond 1990 met wijlen Frans Smulders, rayonleider van de LO in Horst.

¹⁸² Proces-verbaal Politie Kerkrade 18 juli 1942, GA Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 5241. Kennelijk kwam Polak toch weer vrij, want hij werd door de politie van Kerkrade opnieuw gearresteerd op 10 november en meteen via Westerbork doorgestuurd naar Auschwitz, waar hij op 16 november werd vermoord.

¹⁸³ Dagrappporten Politie Venlo 25 augustus 1942, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 103.

plaats kan 'n ander bekleeden. Hopende dat mijn bericht aan 't goede adres is verblijf ik in afwachting een getrouw N.S.B.-er.

Een Kerkraadse politiemann deed onmiddellijk een onderzoek in de betreffende ijssalon. Hij kon vaststellen dat de beide meisjes Margaretha en Gesina Trompetter daar inderdaad werkzaam waren, maar dat zij ingevolge de bepalingen van de verordening 189/1940 te beschouwen waren als halfjoden.¹⁸⁴

Op 1 april 1943 stuurde een zekere K. uit Roermond een brief aan de politie van zijn stad. Hij meldde dat hij zijn achterbuurman, de jood W. Gross, in het donker een groot pakket had zien overbrengen naar het huis van de familie Drenth zijn bureu. K. had op de loer gelegen en Drenth horen vragen of het pak erg zwaar was. 'En', schrijft K. in zijn brief, 'dit alles gebeurde toch maar op het moment waarop de *Kreisleiter* van de NSB (burgemeester W.A. Hetterscheid van Baexem HvR) vermoord was. En dan gaan zulke mensen (Drenth HvR) ook nog eens joden helpen' De Roermondse rechercheur en medewerker van het verzet, Willem Heiligers, maakte proces-verbaal op. Hij schreef daarin dat het zware pak een eerder door Drenth aan Gross uitgeleende encyclopedie bevatte. Die had hij willen teruggeven in verband met zijn aanstaande verhuizing (deportatie naar Vught). Hij trof in het huis van Drenth ook geen goederen aan die toebehoorden aan Gross.¹⁸⁵

De politie van Venlo ontving op 29 april 1943 een telefonisch bericht van een zekere S. Hij vertelde dat er een jood door de Groote Kerkstraat had gelopen, die ook nog 'tusschen het publiek propaganda had staan maken'. S. had geprobeerd de jood te grijpen en over te brengen naar de *Ortskommandatur*. De jood had zich echter losgerukt en was via een woning in de buurt ontsnapt. Kennelijk was de dienstdoende agent niet meteen bereid om actie te ondernemen, want hij vroeg aan S. wat de betreffende persoon eigenlijk had misdaan. Daarop eindigde S. het telefoongesprek door de hoorn op te gooien met de woorden: 'Wilt u er geen werk van maken!' De Politie stelde toch maar een onderzoek in en stelde vast dat de bedoelde jood, Abraham Kosman, gemengd gehuwd was en dus nog legaal in Venlo verbleef.¹⁸⁶

Verraad kwam dus voor, maar was uitzondering. Het normale patroon was anders. Joden leefden doorgaans 'verborgen' binnen kleine en tamelijk gesloten gemeenschappen, terwijl veel leden van die gemeenschap daarvan op de hoogte waren. Het waren gemeenschappen van mensen die elkaar vertrouwden en die zich voor elkaar verantwoordelijk voelden, die een gemeenschappelijk patroon van normen en waarden hanteerden en die bovendien morele leiders in hun midden hadden die het goede voorbeeld gaven en de houding van de groep stuurden, steunden en bekrachtigden. Maar soms ging het ook in die gemeenschappen mis en eindigde een onderduikperiode in een drama.

Arrestaties

Ongeveer 270 joden werden in Limburg gepakt op hun onderduikadres of tijdens hun vluchtpoging. Dit kille getal doet geen recht aan het grote persoonlijke drama dat in elke arrestatie besloten zat. Immers bijna elke vangst van de *Sicherheitspolizei* was voor de betreffende onderduiker het begin van een angstig, vernederend en onmenselijk stervensproces. Voor de personen die achterbleven, was het vaak het begin van een mensenleven lang vertwijfelde vragen, die meestal begonnen met: 'hadden we maar', of 'wat zou er zijn gebeurd, als ...'. Het lijden begon meestal in de cel van het Huis van Bewaring in Maastricht. Als daar een paar arrestanten waren 'verzameld', vertrokken zij groepsgewijs naar Westerbork, onder geleide van een politiemann en per gewone personentrein die om 6.12 uur vertrok van station Maastricht. Er reisden onder meer groepen van zeven personen uit

¹⁸⁴ Van Zandvoort, red., *Kerkrade en de Tweede Wereldoorlog*, 93-94.

¹⁸⁵ Munnicks en Levels, *Van kazemat tot kelderleven*, 613; en: Brief K. 30 maart 1943, Stadsarchief Roermond, Archief 7004, Collectie Oorlogsdocumenten, inv. nr. 1231. Wilhelm Gross en zijn vrouw Anna zijn inderdaad naar Vught en vandaar via Westerbork naar Auschwitz 'verhuisd', waar zij overleden op 14 oktober 1944.

¹⁸⁶ Dagrappporten Politie Venlo 29 april 1943, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 105.

Maastricht op 7 november 1942, zeven personen op 12 november, drie personen op 10 december, zes personen op 12 april 1943, en vijf telkens op 22 oktober en 20 november 1943. Via het Huis van Bewaring in Maastricht werden in totaal 176 joden naar Westerbork overgebracht. Dat waren niet allemaal onderduikers. Een aantal van hen behoorde tot de groep die op 10 en 11 november werd opgehaald uit hun woningen in het kader van de ‘reguliere’ deportaties. Zij waren tijdelijk in de gevangenis ingesloten in afwachting van hun overbrenging naar Westerbork.¹⁸⁷ Aan de andere kant passeerden niet alle gepakte onderduikers het Huis van Bewaring in Maastricht. Vooral in Noord-Limburg werden gearresteerde joden soms overgebracht naar gevangenissen in Eindhoven en Den Bosch of naar het concentratiekamp Vught. Een aantal joden werd ook naar de *Sicherheitspolizei* in Den Haag vervoerd. Weer anderen gingen rechtstreeks vanuit de politiebureaus van Roermond, Heerlen of Venlo naar de kampen Westerbork of Vught. Met aftrekken en optellen kan men berekenen dat in totaal in Limburg wellicht 270 joodse onderduikers (en ‘doortrekkende’ vluchtelingen) zijn gearresteerd, zeventig Limburgers en tweehonderd niet-Limburgers. Daarnaast werden nog ongeveer negentig Limburgse joden gearresteerd buiten de eigen provincie: vijftig in andere delen van Nederland, veertig in België en in Frankrijk.

Arrestaties van onderduikers hadden steeds plaats onder verantwoordelijkheid van de *Sicherheitspolizei*. In veel gevallen stelden de Duitsers arrestatieteams samen uit uitsluitend eigen mensen. Deze stonden vanaf april 1943 meestal onder leiding van Conrad. Hij kon beschikken over de Nederlandse medewerkers van de *Sicherheitspolizei* en over landwachters Raeven en Straten.¹⁸⁸ De arrestatie en de ondervraging in Maastricht ging gepaard met geweld en mishandeling.¹⁸⁹ In andere gevallen vroeg de *Sipo* bij het arresteren van joden assistentie van de Nederlandse politie. In weer andere situaties gaf zij opdracht aan de Nederlandse politie om arrestaties uit te voeren. In de politieverlagen werd dan ook steevast vermeld, dat de bewuste personen waren aangehouden ‘op verzoek van de Duitse autoriteiten’. Soms werden opdrachten tot arrestatie gegeven zonder te vermelden dat het om joden ging. Dat was, zoals reeds vermeld, het geval op 5 april 1943, toen de politie van Roermond telefonisch opdracht kreeg om een groep mensen te arresteren op het station van Roermond. De agenten waren verbouwereerd toen zij merkten dat de mensen die zij moesten aanhouden joden waren. Soms werd er door de Duitsers zelfs zaken gedaan met de toevallig dienstdoende politieagenten, zonder er hun superieuren in te betrekken.

In de periode van augustus 1942 tot april 1943 werd er in Limburg nog weinig jacht gemaakt op onderduikers, dit in tegenstelling tot andere delen van het land.¹⁹⁰ De arrestaties die plaatsvonden betroffen vaak joden die zich kort tevoren hadden willen onttrekken aan een bevel om zich te melden voor ‘arbeidsverruimende maatregelen’ of die geweigerd hadden naar Vught te ‘verhuizen’.

Het gezin Falkenstein-van der Sluis uit Roermond bestond uit vader Hermann, moeder Mimi en een in 1941 geboren zoon Emil Hans. De drie stonden op de lijst van mensen die op 25 augustus naar Maastricht moesten worden gebracht. Toen de Roermondse politie hun op 24 augustus de oproep kwam overhandigen, bleken de Falkensteins al gevlucht. Een opsporingsbevel in het Politieblad volgde. Op 27 augustus werd het gezinnetje in Amsterdam gearresteerd, toen ze bezig waren de spullen op te halen, die ze tevoren via Van Gend en Loos hadden opgestuurd. Falkenstein en zijn gezin mochten – toen nog wel! – op eigen gelegenheid teruggaan naar Roermond, op voorwaarde dat zij zich onmiddellijk zouden melden bij de politie. Dat gebeurde niet: zij doken opnieuw onder, nu

¹⁸⁷ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A 17, Gevangenis Maastricht.

¹⁸⁸ Cammaert, *Het verborgen front*, 393 en 413-414.

¹⁸⁹ Ibidem, 551.

¹⁹⁰ Ad van Liempt en Jan H. Kompagnie, red., *Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2011), 13-14.

in de buurt van Roermond, de ouders op een ander adres dan Emil Hans. Een nieuw opsporingsbevel volgde. Helaas werden de ouders al op 29 augustus ontdekt.¹⁹¹

Samuel Schöngross en zijn vrouw Pessel Pariser uit Maastricht hadden op 25 augustus aan deportatie weten te ontkomen doordat Pessel 'ziek' was verklaard door haar huisarts. 'Vrouw krankzinnig. Dr. Koolhaas was een verklaring aan het maken voor gesticht' schreef de politieagent die hun de oproep moest uitreiken achter op het oproepbriefje. Pessel werd inderdaad in het ziekenhuis opgenomen, maar vertrok daaruit zonder opgave van adres. De echtelieden werden op 25 oktober 1942 in de buurt van Eindhoven gearresteerd wegens 'reizen zonder vergunning'.¹⁹²

Van George Bromet uit Nuth en de uit Brunssum afkomstige Saarlentje van Buuren, met wie hij enkele maanden eerder in het huwelijk was getreden, is niet bekend of zij een oproep om zich te melden hadden genegeerd. Zij werden op 5 november 1942 gearresteerd op hun onderduikadres in Heerlen, samen met Johannes van der Graaf, die ervan werd verdacht de beide jongelieden verborgen te hebben gehouden. Alle drie de arrestanten werden overgedragen aan de *Sicherheitspolizei* in Maastricht, nadat ze één nacht in de Heerlense politiecel hadden verbleven.¹⁹³

Ook werden in die tijd incidenteel joden van buiten de provincie, die in Limburg een onderduikadres hadden gevonden, gearresteerd. De Marechaussee van Thorn arresteerde op 6 november 1942 in Ittervoort het jonge echtpaar Elie en Mette Mesritz-Polak uit Utrecht, dat met behulp van twee Belgische begeleiders over de grens trachtte te komen.¹⁹⁴ Op 25 januari 1943 arresteerde de politie van Geleen, na telefonische opdracht daartoe van Conrad, het apothekersechtpaar Ruben en Helena Kleinkramer-Cohen uit Eindhoven op zijn onderduikadres, Mariastraat 14 te Geleen.¹⁹⁵ Herbert Kamp uit Eindhoven werd op 18 januari 1943 aangehouden in Limburg, nadat hij was ontsnapt uit het joodse werkkamp in de Wieringermeer.¹⁹⁶ Op 2 april 1943 werd de Amsterdammer Levie Polak gearresteerd in Kerkrade. Hij had daar, met een vals persoonsbewijs en onder een valse naam, werk gevonden als koopman in lomp en oude metalen. Hij droeg geen ster.¹⁹⁷

Soms boden ondergedoken joden verzet bij hun arrestatie. Op 5 oktober 1942 werd de politie van Heerlen door een arts van het ziekenhuis met spoed om hulp gevraagd. In het ziekenhuis troffen de toegesnelde agenten vier medewerkers van afdeling IVB4 van de *Sicherheitspolizei* in Den Haag aan, waarvan één gewond was. Zij waren belast met de arrestatie van twee illegaal in Hoensbroek verblijvende joden, Leo Meijer en Gisella Hausknecht, beide afkomstig uit Amsterdam. Meijer had zich bij zijn arrestatie verzet, waardoor de SS-er gewond was geraakt. 'Uit zelfverdediging' had één van diens collega's vervolgens op Meijer geschoten, waarna deze ernstig gewond in het ziekenhuis

¹⁹¹ Van der Bruggen, 'De ondergang van joods Roermond', 40-41. Het echtpaar werd via Westerbork naar Sobibor gedeporteerd en vergast op 16 juli 1943. Hun zoontje overleefde de oorlog.

¹⁹² Verslag Burgemeester Maastricht 16 november 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 519. Beide personen werden doorgestuurd naar Westerbork en Auschwitz, waar zij overleden.

¹⁹³ Dagrapport Politie Heerlen 5 november 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 509. Het jonge echtpaar werd als strafgeval via Westerbork naar Auschwitz doorgestuurd, waar Saarlentje werd vermoord op 3 december. George overleed als jonge weduwnaar eind maart 1944 op een onbekende plaats. Het lot van Johannes van der Graaf kennen wij niet.

¹⁹⁴ Brief Burgemeester Hunsel 7 november 1942, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 534. Elie overleed in Auschwitz; Mette kwam thuis na de bevrijding.

¹⁹⁵ Dagrapport 25 januari 1943, Euregionaal Archief. Archief Gemeentepolitie Geleen; en : W.M.H. Brassé et al, *De vergeten joden van Geleen 1920-1950* (Geleen 2012) 93. Beide echtelieden vonden de dood in Auschwitz.

¹⁹⁶ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A 17, Gevangenis Maastricht.

¹⁹⁷ Dagrapport 2 april 1943, Euregionaal Archief, Archief Gemeentepolitie Geleen. Polak vond de dood in Sobibor.

was opgenomen. De beide joden werden door de politie van Heerlen onder arrest gesteld en de volgende ochtend door de *Sicherheitspolizei* van Maastricht afgehaald.¹⁹⁸

In Sittard werden voor zover bekend twee joodse onderduikers door de eigen gemeentepolitie gearresteerd. De politie van die stad had het daar na de oorlog (om begrijpelijke redenen) moeilijk mee. Blijkens een na-oorlogs rapport dat werd opgemaakt over ernstige meningsverschillen binnen het Sittards politiecorps, zou hier tussen de agenten een mondelinge afspraak hebben bestaan dat men joodse onderduikers zou waarschuwen alvorens erop uit te gaan om hen te arresteren. Een Sittardse politiemann arresterde niettemin op 11 januari 1943 op eigen initiatief Juda Leeraar uit Amsterdam. Leeraar, die een vals persoonsbewijs bij zich had, hield stug vol dat hij geen jood was. Ter verontschuldiging van zijn eigen gedrag verklaarde de verbalisant na de oorlog: 'Had hij zulks [zijn joodse identiteit HVR] bekend dan was hij zonder meer vrijgelaten.' In het geval van Juda Leeraar lijkt het er inderdaad op dat deze was gearresteerd zonder dat de agent wist met een jood van doen te hebben. Hij was afgegaan op het signaal van een burger dat er sprake was van een economisch delict. De arrestatie had plaats op het station van Sittard. Toen daarna een andere politieagent op het politiebureau Leeraar wilde verhoren, ging de verdachte op de vlucht en werd hij opnieuw ingerekend. Pas daarna zou duidelijk zijn geworden dat men met een jood van doen had. Op 25 januari 1943 werd Edith Mendels uit Amsterdam, die zich bevond bij het gezin B. in Sittard, aangehouden. Deze aanhouding door de gemeentepolitie geschiedde op bevel van de *Sicherheitspolizei*. B. legde een verklaring af waaruit bleek dat mevrouw Mendels een Jodin was. In een na-oorlogs rapport wordt B. verraad verweten, maar het is ook mogelijk dat hij tegen betaling joden hielp vluchten en na ontdekking gemakkelijk doorsloeg.¹⁹⁹

De eerste arrestatie van een hele groep Limburgse joodse onderduikers vond plaats in oktober 1942 buiten de provincie. Drie Heerlense gezinnen, de families Ginsberg, Silbermann en Bonem, samen negen personen, hadden onderdak gevonden in een boerderij in Drenthe. Er was veel voorbereiding aan de onderduik vooraf gegaan, maar juist dat bleek fataal. Er waren hierdoor teveel mensen op de hoogte.²⁰⁰

De jacht op joodse onderduikers kreeg een grote omvang vanaf april 1943. De provincie was vanaf 10 april verboden gebied voor joden. De reguliere deportaties naderden in het hele land hun afronding. Op landelijk niveau kreeg de opsporing van de meer dan twintigduizend onderduikers nu hoge prioriteit. In de *Aussenstelle* Maastricht werd Conrad officieel aangesteld tot *Judensachbearbeiter*, wiens voornaamste taak het opsporen en arresteren van ondergedoken joden was. Het is zinnig om in Limburg bij de opsporing en arrestatie van joodse onderduikers een tweedeling aan te brengen tussen Zuid- en Noord-Limburg. Tussen beide regio's bestonden verschillen in het tijdstip dat de arrestaties plaatshadden en verschillen in de opdrachtgevers. In Zuid-Limburg waren ook in de maanden voorafgaande aan april 1943 al een aantal onderduikers gearresteerd; in Noord-Limburg zover ik weet niet. Maar ook in de periode na april 1943 was er een tijdsverschil. De 69 joden over wier arrestatie in Zuid-Limburg in de archieven informatie werd gevonden, werden opgepakt in de periode tussen juni 1943 en augustus 1944, met een duidelijke piek van augustus tot december 1943 (45 personen). De 57 arrestanten in Noord-Limburg vielen, op één gezin na, allen in handen van de *Sicherheitspolizei* na 1 juli 1944, dus relatief korte tijd voor de bevrijding. Een tweede verschil tussen de beide regio's is, dat in het zuiden zonder uitzondering alle arrestaties plaatvonden op initiatief van

¹⁹⁸ Dagrapport Politie Heerlen 9 oktober 1942, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 509. Gisella overleed op 13 november 1942 in Auschwitz; Leo – mogelijk als gevolg van het feit dat hij eerst moest herstellen van zijn schotwond – pas op 21 januari 1945.

¹⁹⁹ Rapport voor de Zuiveringscommissie, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Sittard, doos 223. Beide in Sittard gearresteerde joden overleden in Auschwitz. Zie ook: antwoord gemeentebestuur Sittard aan Nationale Documentatie Dienst van RIOD april 1946, Euregionaal Archief, Gemeentearchief Sittard, doos 248.

²⁰⁰ Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 51. De negen werden via Westerbork naar Auschwitz vervoerd en alleen Isak Silbermann kwam na de oorlog in Heerlen terug uit een joods werkkamp.

de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* in Maastricht. In Noord-Limburg waren verschillende actoren actief die soms uit de provincie Noord-Brabant afkomstig waren.

Op 10 mei 1943 werd in Zuid-Limburg voor het eerst een vrouw gearresteerd die dacht te zijn vrijgesteld op grond van haar voormalig huwelijk met een niet-joodse man. De weduwe Clara Willems-Heijmans uit Maastricht had echter haar beschermde status verloren door het overlijden van haar man. Bovendien had zij gastvrijheid gegeven aan een voljoodse onderduikster, haar stadgenote Hedwig Cohn-Biesenthal, die op dezelfde dag werd gearresteerd.²⁰¹

Op 24 juli 1943 deed de politie van Maastricht een inval in de woning van de verzetsman Derk van Assen in Maastricht, hiervoor reeds meermalen genoemd. In zijn huis was het echtpaar Sandhaus-Hoffnung uit Heer ondergedoken. De beide onderduikers en het echtpaar van Assen werden meegenomen naar het politiebureau. Voor Derk van Assen eindigde deze nachtmerrie met zijn executie in de bossen van Schadijk bij Horst-Meterik op 14 september 1943. De echtelieden Sandhaus verbleven twee dagen in de politiecel en gingen vervolgens naar Westerbork. De Commissaris van Politie declareerde de kosten van hun verblijf in zijn bureau bij de burgemeester: twee overnachtingen à f. 0,40 per persoon en daarbij vier broodmaaltijden met koffie en twee porties middageten. De burgemeester kon deze kosten op zijn beurt verhalen bij het Departement van Justitie.²⁰²

Op 16 augustus 1943 werd het Amsterdamse artsenechtpaar Henri en Caroline Loterijman-van Gelder op hun onderduikadres in Maastricht gearresteerd en overgebracht naar Vught. Via Westerbork werden zij naar Bergen-Belsen gedeporteerd.²⁰³ Op 20 oktober werden bij razzia's in Maastricht en Roermond vijf arrestaties verricht. In Roermond werd de bejaarde Maier Krämer opgepakt. Hij had op 9 april, toen de provincie 'jodenvrij' werd gemaakt, wegens ziekte tijdelijk thuis mogen blijven en was daarna ondergedoken. In Maastricht werd het echtpaar Drielsma-Goldstein gearresteerd, samen met Selma Sanders-Leeraar en haar zoon uit haar eerste huwelijk, Jacob Dreesde. Selma was de weduwe van Joseph Sanders die had behoord bij de groep 'notabele' mannen die op 21 mei 1942 waren gearresteerd als represaille voor het weghalen van de borden 'verboden voor joden'.²⁰⁴

Op 3 november 1943 vond een inval plaats, die werd geleid door Nitsch van de *Sicherheitspolizei*, bij de familie Westdorp in Heerlen. Deze leidde tot de grootste arrestatie van joodse onderduikers in Limburg tijdens de hele oorlog. M.G. Westdorp, een medewerker van de LO, was al eerder in moeilijkheden geweest. Hij had gastvrijheid verleend aan het verloofde joodse paar Amalia Frankenhuis en Leo Meyers. De beide jonge mensen waren op 20 mei 1943 door het Heerlense verzet geliquideerd, omdat zij, na een onenigheid met Westdorp, hem en zijn vele andere joodse onderduikers dreigden te verraden. Huize Westdorp fungeerde daarna opnieuw als opvangcentrum voor joden die door de Franciscan pater Beatus (Gerard van Beckhoven) naar Limburg werden gehaald. Bij de inval in november werden achttien joden gearresteerd, evenals de hele familie Westdorp.²⁰⁵ Op 6 en 7 november 1943 vond wederom een grote razzia plaats in Heerlen, waarschijnlijk meer gericht tegen verzetsmensen dan tegen joden. Hierbij werd ook het joodse

²⁰¹ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht. Beiden vrouwen overleden in Sobibor.

²⁰² Verslag Commissaris van Politie 8 november 1943, RHCL, Archief 20. 108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738. Arnold Sandhaus overleed in maart 1945 in Ebensee, zijn vrouw Johanna overleefde het kamp.

²⁰³ Digitaal Monument Joodse Gemeenschap. Beide echtelieden werden door de Russen bevrijd terwijl ze in een volgepakte trein werden overgebracht van het kamp Bergen-Belsen naar Theresiënstadt. Zij hadden echter vlektyfus opgelopen en overleden voor zij naar Nederland konden worden gerepatrieerd.

²⁰⁴ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht. Uit de laatste brieven die deze mensen vanuit Westerbork en vanuit de trein, naar huis schreven, werd geciteerd in het vorige hoofdstuk. De vijf arrestanten overleden in de gaskamer.

²⁰⁵ Cammaert, *Het verborgen front*, 667. Alle joden, wier namen ik helaas niet heb kunnen achterhalen, kwamen om het leven. De leden van de familie Westdorp overleefden hun gevangenschap.

echtpaar Citroen-Rodrigues uit Amsterdam gearresteerd.²⁰⁶ Bij diezelfde gelegenheid werd ook dominee Pontier gearresteerd, één der centrale figuren in de stad voor de hulp aan joodse onderduikers. Een brief van de dominee was onderschept en in handen van de *Sicherheitspolizei* gekomen. In maart 1944 kwam hij weer vrij uit de strafgevangenis in Scheveningen, tot grote opluchting van zijn familie, maar ook van de vele onderduikers die door hem waren en werden geholpen.²⁰⁷

Gemeentesecretaris Gerard Fleischeuer van Oirsbeek had tien joden in huis, waaronder zes Limburgers. Zij waren daar gekomen door toedoen van Arie van Mansum. Hij ontving distributiebescheiden van de eerder genoemde groep Bongaerts. In die organisatie was de verrader H.W. Vastenhout geïnfiltrerd, die op deze manier ook achter de adressen van een aantal onderduikers kwam. Op 16 november 1943 werd door de *Sicherheitspolizei* een inval gedaan in de woning van Fleischeuer. Onder de arrestanten waren mevrouw Rosa Goedhart-Hanau en haar tienerdochter Yvonne uit Roermond, broer en zus Henri en Esther Schepp uit Maastricht, het drie leden tellende gezin Wolff-Serphos uit Sittard, de Amsterdamse Esther Poons-de Wilde met haar driejarig zootje Hijman en het Amsterdamse meisje Nannie de Keizer.²⁰⁸ Ook de heer Fleischeuer werd meegenomen.²⁰⁹ Enkele dagen later, op 25 november, volgde de arrestatie in Voerendaal van de driejarige Léon Wesly uit Maastricht, die daar eveneens was geplaatst door Van Mansum. Hij had gastvrijheid gekregen bij de mijnwerkersfamilie Schmitt. Na een verblijf van twee dagen in de Voerendaalse politiecel verdween hij naar Westerbork.²¹⁰

Op 13 december 1943 was het raak in Waubach en Nieuwenhagen. Er werden zes joden gearresteerd, waaronder vijf jonge kinderen. Van twee jongetjes van anderhalf jaar is ons de naam niet bekend. De vier anderen, de 38-jarige Elisabeth Metz-Witjas en de drie kinderen: Jopie Kloot (3 jaar), Betsy Engeland (4) en Victoria Brandt (8) werden overgebracht naar de *Sicherheitspolizei* in Amsterdam, de oorspronkelijke woonplaats van de onderduikers. Ook werd Maartje Broek gearresteerd, een verpleegster die ervan werd verdacht medeplichtig te zijn aan het verbergen van de kinderen, alsmede Sieger Hofman, die in zijn huis een kind verborgen hield.²¹¹

In Heerlen vond op 29 december 1943 een razzia plaats door een arrestatieteam dat bestond uit Duitsers en Nederlanders. Het deed een inval in de woning van het gezin van Jacob en Sietske de Blauw-de Jonge, actieve leden van een sociaal-democratische verzetsgroep. Zij verleenden onderdak aan het echtpaar Simon en Henriette Philips-Sajet uit Heerlen. Toevallig had dochter Sophia (14 jaar), die was ondergedoken op een ander adres, die dag de kans waargenomen om haar ouders op te zoeken. De drie joden zagen kans om zich te verbergen en werden in eerste instantie niet gevonden. Daarop werd Jacob de Blauw zwaar mishandeld. Toen de onderduikers dat hoorden, kwamen zij

²⁰⁶ Beiden werden naar Auschwitz doorgestuurd en vermoord.

²⁰⁷ Silber, *Een Joods gezin*, 130 en 153; en : Brief Burgemeester Heerlen 8 november 1943, Rijckheydt, Archief 016 DOS 1, inv. nr. 1519.

²⁰⁸ Alle tien joden kwamen om in de vernietigingskampen.

²⁰⁹ Vereniging Historie Schinnen, *Jaarboek 1994 Historie Schinnen. Oorlog en Bevrijding* (Schinnen 1994) 145-149. Fleischeuer overleed op 29 maart 1945 in gevangenschap.

²¹⁰ Léon Wesly kwam in Westerbork in barak 35, het 'weeshuis' voor ouderloze kinderen, terecht. Voor deze groep gold, evenals voor de patiënten uit het kampziekenhuis, een tijdelijk uitstel van deportatie. 40 kinderen uit het weeshuis, onder geleide van enkele verzorgsters, werden samen met 300 zieken uit het ziekenhuis op 8 februari naar Auschwitz gedeporteerd bij het beruchte 'ziekentransport'. Onder de zieken was ook Sally van Wien uit Venlo. Allen werden bij aankomst in Auschwitz vergast. Zie: Archief Rode Kruis, inv. nr. 147.154.

²¹¹ Verslag Burgemeester Ubach over Worms 14 december 1943, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 523. Jopie Kloot zou al op 16 december zijn overleden in Amsterdam; de andere joden vonden de dood in Auschwitz.

tevoorschijn en werden gearresteerd.²¹² Bij dezelfde razzia werd ook het echtpaar Arnold en Sara Linnewiel-Gans uit Amsterdam gepakt.²¹³ Het zesde joodse slachtoffer van de razzia, Philip van Geens uit Heerlen, ontsprong de dans: hij was gemengd gehuwd en kwam weer vrij.²¹⁴ De razzia werd de volgende dag echter voortgezet. Op 30 december vielen de vier leden van het Heerlense gezin Schönthal-Jacobson in handen van de Duitsers, samen met hun gastheer A. Staal uit Voerendaal. Staal kwam vrij.²¹⁵

Op 11 januari 1944 werden twee dames opgehaald uit het ziekenhuis van Maastricht. Zij waren daar opgenomen door de joodse, maar 'gecalmeyerde' geneesheer-directeur Charles Mendes de Leon, om hen te behoeden voor deportatie. Het betrof mevrouw Marja Eisenberg-Goldberg uit Valkenburg, en mevrouw Mathilde Zeligmann-Lichtenstein uit Meerssen. Ook de bejaarde Marie Anne Feldheim-Moser uit Heerlen werd uit haar onderduikadres opgehaald.²¹⁶

Op 9 februari werden zes joden, die waren gearresteerd in Heerlen, binnengevoerd in het Huis van Bewaring in Maastricht. Eén van hen was opgepakt in de woning van de belangrijke helper van joodse onderduikers Kees Paasen.²¹⁷ Om niet opgehelderde redenen werden drie van hen enkele dagen later op vrije voeten gesteld. Drie anderen, waaronder Rosalie Sternfeld-Egger uit Roermond, verdwenen naar Auschwitz. Paasen zelf dook onder in Amsterdam, van waaruit hij joden bleef sturen naar Limburg naar zijn vriend Harmen Stakenborg.²¹⁸

Giel Lacroix uit Beek was tijdens de mobilisatie bevriend geraakt met een joodse jongen uit Den Haag, Herman Ringer. Giel zag het gevaar voor de joden en nodigde Herman uit bij hem onder te duiken. Herman bracht in augustus 1942 ook zijn zus, haar man en hun drie jonge kinderen mee naar Beek. De zes personen werden verdeeld over vier gezinnen van de familie Lacroix, die woonden in Beek, Stein, Heer en Eijsden. Begin 1944 ging het mis. Een vriendin in Den Haag werd gearresteerd, ondervraagd en noemde de verblijfplaatsen in Limburg. In de nacht van 16 maart 1944 deed de *Sicherheitspolizei* een inval op de vier adressen. De arrestaties vonden plaats op verzoek van de *Sicherheitspolizei* in Den Haag. De zes arrestanten werden dan ook van Maastricht overgebracht naar Den Haag en vandaar naar Westerbork en Auschwitz.²¹⁹

In heel Limburg vond op 31 maart 1944 een razzia plaats, op zoek naar ondergedoken gemengd gehuwden, die zich niet hadden gemeld voor de toen voor hen geldende arbeidsplicht. Minstens zeven werden er die dag Westerbork binnengebracht. Zij overleefden allen de oorlog, maar dit was niet het geval met de vier gelijktijdig aangetroffen joden die niet gemengd gehuwd waren: Jetta

²¹² Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: De Blauw. De drie leden van het gezin Philips kwamen om. Ook Jacob de Blauw werd gearresteerd, maar overleefde zijn gevangenschap in Scheveningen en kamp Vught.

²¹³ Beide echtelieden kwamen om in Auschwitz.

²¹⁴ Van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen*, 36; en: Overzicht arrestaties Commissaris der Provincie december 1943, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 524.

²¹⁵ Overzicht arrestaties Commissaris der Provincie december 1943, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 524. De vier joden overleden op 28 januari 1944 in Auschwitz, na een tocht die voerde langs het Huis van Bewaring in Maastricht en het hoofdkwartier van afdeling IVB4 van de *Sicherheitspolizei* in Den Haag.

²¹⁶ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht. De drie dames overleden in de gaskamer van Auschwitz.

²¹⁷ Cammaert, *Het verborgen front*, 420

²¹⁸ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht; en: brief Corpscommandant Heerlen 10 februari 1944, Rijckheydt, Archief 065, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 234. De drie joden werden op 6 maart in Auschwitz vergast.

²¹⁹ Proces-verbaal Politie Maastricht 16 maart 1944, RHCL, Archief 20.108a, Gemeentepolitie Maastricht, inv. nr. 1738. Hinde (Rosa) Meijers-Ringer en haar drie jonge kinderen Salomon, Estella en Benjamin werden op 26 maart vergast. De beide mannen overleefden de oorlog in een werkkamp.

Elekan-Schnock uit Venlo, Salomon Zeligmann uit Meerssen, Benjamin Holländer uit Maastricht en Leentje Samuel-Noach uit Deventer.²²⁰

Diverse razzia's in Heerlen en omgeving werden in 1944 uitgevoerd met hulp van de beruchte Landwachter Raeven. Zo deden Conrad en Raeven samen op 19 juli een inval bij de familie Hardeveld in Heerlen, waarbij de vijf leden van de familie Van Praag-Cassuto werden gearresteerd en een dag later bij Herman Hellenbrand op de Molenberg, waarbij het echtpaar Arend en Mientje de Leeuw-van Straten in hun handen viel. Hun nog geen twee jaar oude dochter Liesje werd bij de razzia niet als joods herkend.²²¹ Ook hun gastgezin, het echtpaar Hellenbrand, werd gearresteerd.²²²

Op 10 augustus werd het jonge meisje Clara Knieberg uit Nieuwenhagen gearresteerd. Zij was aan eerdere deportatie ontkomen omdat haar huisarts Snijders haar had laten opnemen in een ziekenhuis. Van daaruit was ze ondergedoken.²²³

De laatste onderduikers die vanuit Zuid-Limburg in Westerbork werden afgeleverd waren twee jonge verpleegsters, die hun heil hadden gezocht in Hoensbroek. Betsie Zurel-van Creveld en haar vriendin Cato van Lier uit Amsterdam werden op 30 augustus, ruim twee weken vóór de bevrijding van Hoensbroek opgehaald en op 2 november in Westerbork afgeleverd. Betsie was hoogzwanger. Zij baarde op 30 december in Bergen-Belsen haar zoontje Sonny, die zes dagen later in het kamp overleed. Betsy stierf er 13 januari. Haar vriendin Cato overleefde het kamp Ravensbrück niet.²²⁴

Zoals eerder gezegd begonnen de arrestaties in de noordelijke helft van de provincie later en werden zij vaak niet uitgevoerd door de *Sicherheitspolizei* van Maastricht, maar door anderen. Er is mij slechts één arrestatie bekend van vóór juni 1944. In mei 1943 werden in Bergen Henri en Wilhelmina Kets de Vries-Stranders en hun zoontje Salomon Louis uit Rotterdam gearresteerd door de Limburgse politie. Hun tijdelijke verblijfplaats werd gevonden in een notitieboekje van een koerierster uit Rotterdam die hen van distributiebonnen voorzag.²²⁵

De eerste arrestatie hierna vond, voor zover mij bekend, pas plaats op 10 juni 1944. Toen werd in Roermond het 'echtpaar' Thea en Frans-Peter 'Vennema-Geurts' gearresteerd, valse namen van de joodse zus en broer Thea en Frans-Peter Weijl uit Hilversum. De arrestatie werd uitgevoerd door de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch. Op hetzelfde moment werden ook acht verzetsmensen opgepakt, allen afkomstig uit Roermond. Zij maakten deel uit van de LO en hadden zich 'schuldig gemaakt' aan vele vormen van verzet, waaronder het vervalsen van persoonsbewijzen. De groep was verraden door een infiltrant, J. de Heus. De beide joodse onderduikers, die verbleven in het huis van één van de gearresteerden, loodgieter Jan Dahmen, waren in feite een onverwachte 'bijvangst' van de *Sicherheitspolizei*: zij waren toevallig op bezoek bij Dahmen vanuit hun onderduikadressen in Maasniel.²²⁶

²²⁰ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A Gevangenis Maastricht. De vier genoemde personen overleden op 8 april 1944 in Auschwitz.

²²¹ Cammaert, *Het verborgen front*, 414 en 421; en: Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht. Van Praag was een in Heerlen bekende snoephandelaar. Zijn gezin kwam terecht in Theresiënstadt en vandaar in Auschwitz. Vier leden van het gezin Van Praag kwamen daar om. Juda Cassuto, een broer van Mathilde van Praag-Cassuto overleefde de oorlog. Ook het echtpaar De Leeuw overleefde.

²²² Cammaert, *Het verborgen front*, 414. Beide echtelieden Hellenbrand overleefden hun gevangenschap, maar de heer Hellenbrand was na zijn gevangenschap chronisch ziek.

²²³ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07 A, Gevangenis Maastricht. Klara overleefde Auschwitz.

²²⁴ Ibidem; en: informatie van Joods Digitaal Monument.

²²⁵ Digitaal Monument Joodse Gemeenschap. De drie leden van het gezin overleden in Sobibor.

²²⁶ Proces-verbaal Politie Roermond 10 juni 1944, Stadsarchief Roermond, Archief 2002, Gemeentepolitie Roermond, inv. nr. 547. Frans-Peter en Thea Weijl werden op 3 september 1944 met het laatste transport uit

Eén van de meest dramatische razzia's vond plaats op 6 juli 1944. De plaats van handelen was Oirlo. In het dorp waren enkele joodse mannen ondergedoken die erg onvoorzichtig waren. Zij bezochten gewoon het dorpscafé om een potje biljart te spelen. Vrijwel het hele dorp kende hen. Ook de leden van de lokale NSB wisten ervan en op een vergadering van de partij in Venray klaagden zij over de openlijke aanwezigheid van joden in Oirlo en het aangrenzende Castenray. De razzia begon om 3 uur in de nacht en werd uitgevoerd in opdracht van de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch. Er waren één Duitse *SD*-er, zes Nederlandse politiemensen en twee landwachters bij betrokken. De politieagenten maakten deel uit van de 'Politieke Politie', of 'Bijzondere Dienst der Staatspolitie', een eenheid uit Eindhoven die zich speciaal bezighield met de jacht op joden en die ook werd aangeduid als de 'vliegende brigade van Kooymans'.²²⁷ In Oirlo werd de groep aangevoerd door onder-luitenant J. van Est, die later ook aanwezig zou zijn bij de hierna te noemen razzia in Tienray op 31 augustus.²²⁸ Het eerste huis dat in de nacht werd aangedaan was dat van de postbode. Daar waren geen joden, maar de man werd meegenomen om in het donkere dorp de weg te wijzen naar de adressen die stonden op een lijst die de politiemensen bij zich hadden. In het huis van de postbode logeerde toevallig een kennis uit Heerlen. Deze herkende één van de politieagenten, die eveneens uit Heerlen afkomstig was. Er ontstond een heftige woordenwisseling tussen de twee, maar uiteindelijk ging postbode Antoon van den Berg mee om de weg te wijzen, terwijl zijn dochter ondertussen op de fiets een haar bekend gezin ging waarschuwen. Er werden invallen gedaan in zes huizen waar onderduikers verbleven en in een schuilhol op de heide (Ericaweg Oirlo) waar zich een joods gezin ophield. Eén joods meisje werd aanvankelijk niet gevonden: zij zat verstopt onder een hooiberg. Zij kwam echter tevoorschijn toen de politieagenten met scherpe ijzers in de berg gingen porren. Eén der gepakte joden had een grote som geld bij zich. Hij beloofde dit af te geven in ruil voor zijn vrijlating. De heren namen wel het geld in ontvangst, maar lieten de man (natuurlijk) niet vrij. In totaal werden twaalf joden gearresteerd, waaronder vijf kinderen. De arrestanten werden in eerste instantie opgesloten in het kamp Vught²²⁹ en gingen van daaruit naar Westerbork. Twee van de kinderen behoorden tot de beschermelingen van Hanna van de Voort.²³⁰

Op 4 juli 1944 werden door de Venlose opperwachtmeester J. Berendsen twee Amsterdamse kinderen, Marijke Winnik en Annie Koekoek opgehaald uit hun onderduikadressen in Velden.²³¹ Ook zij behoorden tot de 'kinderen van Hanna van de Voort'. Tot grote afschuw van de inwoners van het dorp werden de meisjes afgevoerd naar het politiebureau in Venlo in het zijspan van de motor van Berendsen.²³² Zij verbleven negen dagen in de politiecel. In de nacht van 12 op 13 juli werden in opdracht van politiecommissaris Otto Couperus drie joden opgehaald uit het ziekenhuis in Venlo: het

Westerbork gedeporteerd naar Auschwitz. Frans-Peter overleed na een uitputtende hongertocht op 30 maart 1945 in Dachau. Zijn zus overleefde de kampen. Jan Dahmen werd gefusilleerd op 19 augustus.

²²⁷ Kooymans is de naam van de Regionaal Politie President van Eindhoven.

²²⁸ Verslag oorlogsgebeurtenissen gemeente Venray 8 mei 1946, GA Venlo, Gemeentearchief Venray 1942-1990, inv. nr. 6594.

²²⁹ Het concentratiekamp Vught ging in juli 1944 een tweede periode in als *Judendurchgangslager*. Op 3 juni 1944 waren de laatste joden (van het Philipscommando) uit Vught afgevoerd naar Auschwitz. Maar een paar weken later werden er opnieuw tientallen opgepakte onderduikers uit Noord-Brabant en Limburg opgesloten. De meesten van hen werden enkele dagen later overgeplaatst naar Westerbork.

²³⁰ Cammaert, *Het verborgen front*, 408. De twee beschermelingen van Hanna van de Voort overleefden de oorlog. Van de anderen overleefde de tienjarige Elly Hartog Auschwitz niet, evenmin als Sara Heimann (10 jaar), Kaatje Boers en de Amsterdamse Dora Pachter en haar man Freddy Schuler. Het Arcense meisje Lore Terhoch keerde terug uit Bergen-Belsen, evenals Chana Prins en Laura ter Hoek uit Amsterdam. De meeste joden, die het leven verloren als gevolg van deze razzia, werden op 6 september vergast in Auschwitz. Er waren die dag veel Limburgse slachtoffers, want gelijk met de mensen uit Oirlo werden ook de gearresteerden van razzia's in Velden en in Tienray, die hierna aan de orde komen, die dag vermoord.

²³¹ Cammaert, *Het verborgen front*, 408.

²³² Knaapen-in 't Zandt, *Wij willen vergeven*, 50; en: Proces-verbaal Politie Venlo 14 juli 1944, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 294.

Venlose echtpaar Moses-David en de heer Otto Sternheim uit Arcen. Op 14 juli werden de vijf arrestanten samen overgebracht naar Westerbork.²³³

Op 17 augustus 1944 werden ergens in Midden-Limburg zes joden gearresteerd: het oudere Roermondse echtpaar Josef en Bertha Herz-Löb, Flora Baer-Salomon uit dezelfde stad en drie vrienden uit Amsterdam en Den Haag. Via de gevangenis van Roermond werden zij, op bevel van de *Sicherheitspolizei*, overgebracht naar Westerbork.²³⁴ De broertjes Levie en Max Sleutelberg, in Mook geplaatst door de huisarts Boy Edgar, werden eind augustus door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd en naar Auschwitz gedeporteerd.²³⁵

Politiecommissaris Couperus van Venlo speelde een grote rol in de dramatische en geruchtmakende razzia op joden op 31 augustus en 1 september 1944 in de omgeving van Tienray. In Noord-Limburg was algemeen bij de bevolking bekend dat er in die buurt veel joodse onderduikers, vooral kinderen, verbleven. De belangstelling van de *Sicherheitspolizei* voor de streek was gewekt door een 'overval' die was gepleegd bij een boer in Oirlo, die wij eerder in dit hoofdstuk beschreven. De boer deed aangifte bij de *Sicherheitspolizei*.

J.H.L.(Lucien) Nahon uit Gulpen was controleur van de aan de NSB gelieerde landbouworganisatie: de Landstand en logeerde in hotel Wijnhoven in Tienray. In zijn functie moest hij toezicht houden op de productie in de landbouw en de prijzen van landbouwproducten. In september 1942 werd hij ontslagen, waarschijnlijk als gevolg van incompetentie. Aanvankelijk had hij een aantal activiteiten uitgevoerd voor het verzet. Nadat de onderwijzer Jan Hendriks, één der leiders van de LO, was gearresteerd, werd Nahon door de familie van Hendriks ingeschakeld bij een poging Jan met een geldbedrag vrij te kopen. Nahon, die nu wegens werkloosheid geldzorgen had, stak echter een groot deel van dit losgeld in eigen zak. Daarmee was zijn relatie met het verzet blijvend verstoord. Hij werd nu benaderd door de collaborateur J. Stessen, directeur van het Arbeidsbureau in Venlo om informatie te verzamelen over verzetsmensen, die hij immers vaak persoonlijk kende. Hij nam het initiatief om te gaan zoeken naar de verblijfplaats van joodse kinderen in Tienray.²³⁶ Op 3 juli kon hij aan Stessen een lijstje overhandigen met adressen waarvan hij vermoedde of zeker wist dat er joden waren ondergedoken. Vervolgens namen Nahon en Stessen samen contact op met de Venlose politiecommissaris Couperus. Zij gaven hem een briefje waarop deze kon lezen: 'In Tienray woont een juffrouw, Hanna van der Voort, die secretaresse is van een organisatie die Joodse kinderen onderbrengt tegen een vergoeding van f. 125 per maand per kind'. Daaronder stonden de namen van een aantal vermoedelijke pleeggezinnen: negen adressen met in totaal elf kinderen. Couperus maakte op grond van deze informatie een rapport op voor de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch. Die belastte vervolgens opperwachtmeester P.J. Eickhout met een onderzoek naar onderduikers in de buurt van Tienray. Het gevolg was dat in de nacht van 31 augustus op 1 september een razzia plaatsvond in Tienray, uitgevoerd in opdracht van de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch. Aan de actie werd deelgenomen door zeven leden van de eerder genoemde Bijzondere Dienst der Staatspolitie uit Eindhoven. In overvalwagens, onder leiding van P.J. Eickhout en onder-luitenant J. van Est, reden zij in de nacht het dorp binnen. Zes van de zeven waren in burger; alleen Van Est droeg een politie-uniform. Hij was de dag tevoren met zijn motor al in Tienray poolshoogte komen nemen. De actie verliep chaotisch, omdat het donker was, straatnaamborden en huisnummers vaak ontbraken en een aantal adressen op de lijst van Nahon niet bleken te kloppen. Men werd echter in Tienray totaal verrast door de razzia. Er vonden invallen plaats in tenminste negen woningen in Tienray en Meerlo.

²³³ Verslag verhoor Berendsen, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 149. Alle vijf joden overleden op 6 september 1944 in de gaskamer van Auschwitz.

²³⁴ Gevangenisregisters, RHCL, Archief 07.A.14, Gevangenis Roermond, inv. nr. 56B. Josef en Bertha Herz-Löb kwamen om in Auschwitz, evenals de Amsterdammer Eliazer van Dam. De drie anderen, waaronder Flora Baer, overleefden de kampen.

²³⁵ Smijers, Labro en Thijssen, *In Swaeren Noodt*, 22.

²³⁶ Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 41-42.

Hierbij werden 'slechts' vier joden gevonden: drie kinderen en een negentienjarig meisje. Ook werd een tiental pleegouders en hulpverleners gearresteerd, waaronder Hanna van de Voort zelf. Bij de arrestaties werd geweld gebruikt door de politieagenten, die ook niet schroomden in één der huizen twee kilo spek te stelen. Twee van de gastouders wisten te ontsnappen uit de overvalwagen. Een niet-joods meisje dat zich niet kon legitimeren, werd voor jood aangezien en meegenomen. Nico Dohmen ontkwam door zich te verstoppen in een kast. Nadat de overvallers huize Van de Voort hadden verlaten kon Nico op de fiets nog een aantal gezinnen waarschuwen. Tijdens zijn nachtelijke fietstocht werd hij echter herkend en een politieagent loste schoten op hem die hun doel misten. De overvalwagen met de gearresteerde joodse kinderen stopte in Horst bij café-restaurant De Nieuwe Lind. Daar werd het joodse jongetje Louis van Weezel uit de auto gehaald. Hij moest enkele politieagenten de weg wijzen naar het onderduikadres in Broekhuizenvorst waar zijn broertje Dick verbleef. Dick werd eveneens gearresteerd.

De niet-joden kwamen op één na allemaal de volgende dag vrij, nadat ze hadden volgehouden dat ze in de overtuiging verkeerden gastvrijheid te hebben verleend aan evacueetjes uit Rotterdam. Alleen Hanna bleef in de gevangenis van Eindhoven, in afwachting van een overplaatsing naar Ravensbrück. Zij werd echter tien dagen later onverwacht vrijgelaten. Deze vrijlating zou het werk zijn geweest van Mieke Mees, koerierster van de Amsterdamse Studentengroep, die veel kinderen naar Tienray had gebracht en Hanna zeer goed kende. Mieke was een mooie jonge vrouw met lang blond haar en blauwe ogen. Zij reisde naar Eindhoven en wist de dienstdoende officier van de politie, door hem een ontmoeting voor de volgende dag in het vooruitzicht te stellen, te verleiden om Hanna vrij te laten. Beide vrouwen gingen samen naar Limburg en stapten in Horst-Sevenum uit de trein. Daar belden ze naar Tienray met het nieuws van de vrijlating van Hanna. In Tienray werden de meisjes door veel mensen opgewacht met bloemen.

De joodse kinderen hadden twee dagen bij Hanna in de politiecel doorgebracht en gingen daarna naar Westerbork.²³⁷

De regio waarin Tienray lag, was daarna nog vaker doelwit van de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch en de politie van Eindhoven. Op 10 augustus vond een razzia plaats in Grubbenvorst. De Amsterdammer Joop Veldman trachtte te vluchten, maar werd geraakt door een pistoolschot van een politieman. Gewond werd hij, samen met de Venlose mevrouw Fannie Wolff –Goldstein naar Westerbork overgebracht. De onderduikgevers werden wel op het politiebureau ondervraagd, maar weer vrijgelaten.²³⁸ Op 12 augustus 1944 werden in Horst drie joden gearresteerd: Benjamin Ginsbergen, zijn vrouw Rosa en hun zoon Arthur.²³⁹ Zij waren niet de enigen in de zwaar door razzia's getroffen gemeente Horst. Bij twee adressen in Horst-America en in Horst-Centrum werden in het laatste fase van de oorlog nog zeven joden gearresteerd.²⁴⁰ In de nacht van 16 op 17 augustus deden drie politieagenten uit Eindhoven, die ook bij de razzia in Tienray aanwezig waren geweest, een inval in de woning van de zussen Loogman in Venray en arresteerde daar de tienjarige Duifje Gans, een

²³⁷ De vier kinderen (Floortje en Wimke de Paauw en Dick en Louis van Weezel) werden via Theresiënstadt naar Auschwitz vervoerd en daar vergast. De negentienjarige Rebecca (Beb) Aldewereld overleefde Auschwitz en daarna een werkkamp. Na de oorlog deed zij, met het nummer A 25063 op haar linkerarm getatoeëerd, verslag van haar kampervaringen. Waaruit het volgende fragment: 'Ik ben vier maal geselecteerd voor de gaskamer. Bedoelde selectie bestond uit het volgende: "Wij moesten geheel naakt in een lange rij langs een controle passeeren. Daar wordt dan een commando 'rechts' of 'links' gegeven. Wordt er 'rechts' gecommandeerd dan was men aangewezen voor de gaskamers; werd er 'links' gecommandeerd dan was men niet aangewezen. Voor de gaskamers werden uitgezocht zieken, magere personen, en personen met uitslag. Als je bij wijze van spreken een puistje had was dit heel gevaarlijk." ' Zie: Processen-verbaal, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 148; en: Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*, 37-41.

²³⁸ Leo Brueren, *Authentieke verhalen*, 108. Beide joden overleden in Auschwitz.

²³⁹ Alleen Arthur overleefde de oorlog.

²⁴⁰ Brief Burgemeester Horst aan Nationale Documentatiedienst 9 mei 1946, NIOD, Archief Erelijst, Archief 245, inv. nr. 336 (gemeente Horst). Ik heb de namen van de joden niet kunnen achterhalen.

beschermeling van de groep rond Hanna van de Voort. Het kind huilde vreselijk, omdat ze ondanks haar jeugdige leeftijd heel goed wist wat deze arrestatie betekende. Duifje ging via het politiebureau in Eindhoven naar Vught en vervolgens naar Westerbork.²⁴¹ Op 22 augustus werd de psychiatrische patiënt Emanuel Staal opgehaald uit het psychiatrisch ziekenhuis Sint-Servaas in Venray.²⁴²

Ook Midden-Limburg werd niet overgeslagen. Bij arrestaties speelde hier vaak de beruchte caféhouder en Landwachter G.H. Holla een grote rol. Op 8 augustus deed hij, samen met een groep politieagenten van Roermond, een inval in het huis van de familie Roosendaal in Wessem. Er werden drie joden gearresteerd, waarvan één overleefde.²⁴³ Op 10 augustus arresteerden de SD-ers Conrad en Ströbel in Weert een grote groep medewerkers van het verzet. Als 'bijvangst' kregen zij ook enkele bij hen verblijvende joden in handen.

De jodenvervolging werd in Limburg afgesloten met een aantal moorden ter plaatse. Op 2 september werd het bejaarde echtpaar Emanuel en Helena Maisonpierre-Compris, dat was ondergedoken bij de familie Timmermans in Sevenum, gearresteerd en overgebracht naar het politiebureau in Venlo. Daar werden de 86-jarige man en zijn 58-jarige vrouw in een cel opgesloten. Toen kwam Dolle Dinsdag: 5 september. Venlo werd politiek ingelijfd bij de *Gau Düsseldorf*. Opperwachtmeester Johan Berendsen en zijn collega Aarts van de Venlose politie haalden beide joodse gevangenen op uit de gevangenis, zeggende dat zij naar een *Altersheim* zouden worden overgebracht. In plaats daarvan fusilleerden zij hen in Venlo bij het Zwarte Water. Berendsen verklaarde na de oorlog, dat ze dit hadden gedaan, omdat er door de oorlogsomstandigheden geen mogelijkheden meer waren de joden naar Westerbork over te brengen. Veelzeggend is de manier waarop hij zijn collega Aarts inlichtte over de aard van de opdracht: 'Onderweg heb ik Aarts van de opdracht mededeeling gedaan. Aarts zeide mij dat hij al dikwijls opdrachten had uitgevoerd, of bij het uitvoeren van opdrachten aanwezig was geweest, in Rusland, en er dan ook niet tegen op zag.' De executie zelf:

Ter plaatse gekomen [bij Het Zwarte Water HvR] liet ik het echtpaar uitstappen en naast elkaar vóór mij over den weg lopen. Nadat zij enkele passen hadden gedaan schoot ik [...]. Nadat ik op elke persoon eenmaal had gevuld vielen zij voorover, waarop Aarts de man en de vrouw een schot in de slaapstreek gaf. Ik heb niet gezien waar de schoten van mij de lichamen getroffen hebben. Wel heb ik gezien dat na mijn schoten de lichamen nog bewogen. Dit zal vermoedelijk ook de reden zijn geweest waarom Aarts de mensen het zoogenaamde genadeschot gaf. Terwijl ik bij de auto bleef, sleepte Aarts de nu blijkbaar overleden personen van de weg in een nabij gelegen bosrand. [...] Aarts en De Jong rapporteerden mij [later] de lijken verzwaard [met een stuk smalspoorrails HvR] en vervolgens in het Zwarte water geworpen te hebben. [...] Van Aarts kreeg ik een dames-armbandhorloge, waarvan ik later begreep dat het aan de vermoorde vrouw had toebehoord.²⁴⁴

Ingenieur Otto Grünthal was eigenaar van een landbouwmachinefabriek in Venlo. Het gezin (Otto Grünthal, zijn vrouw Martha en twee kinderen uit het eerste huwelijk van zijn vrouw die de naam Rosenthal hadden) was na enige omzwervingen ondergedoken in Velden bij de familie E.. In dat huis verbleef ook een joodse vrouw, die een seksuele relatie onderhield met de heer des huizes. Twee

²⁴¹ Proces-verbaal, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 163; en: Brief Burgemeester Venray aan Nationale Documentatiedienst 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Venray). Duifje overleed in Auschwitz op 6 september.

²⁴² Verslag broeder I. Krol, in bezit van Heemkundevereniging Venray; Staal werd vermoord in Auschwitz op 6 september.

²⁴³ Cammaert, *Het verborgen front*, 621. De namen van de slachtoffers zijn mij niet bekend.

²⁴⁴ Lijst van oorlogsdoden uit Venlo, <http://historie.venlo.nl>; en: Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 159; en: Proces-verbaal Politie Venlo 8 juni 1945, GA Venlo, Archief 31, Gemeentepolitie Venlo, inv. nr. 257.

niet-joodse vrouwen in hetzelfde huis hadden tegen betaling seksuele contacten met Duitse militairen. Als zij een 'klant' ontvingen moest één der joodse onderduikers zijn bed afstaan. De Grünthals betaalden honderd gulden per persoon per maand. Daarnaast tekende Grünthal een verklaring dat hij fl.6000 ineens zou betalen als het gezin de bevrijding zou beleven. Na één van de vele ruzies met de huisbaas dreigde deze de onderduikers te verraden. En uiteindelijk gebeurde dat ook; mogelijk speelde daarbij een rol dat Grünthal na een ruzie aan een huisgenoot had te verstaan gegeven dat E. na de oorlog naar zijn zesduizend gulden zou kunnen fluiten. E. gaf de vier onderduikers van het gezin Grünthal, maar niet zijn joodse maîtresse, aan bij de *Sicherheitspolizei*. Op 1 november 1944 omsingelde die met een groep van elf man het huis en arresteerde de vier onderduikers. Opmerkelijk was dat ingekwartierde Duitse militairen probeerden de politieagenten op een dwaalspoor te brengen, door hen te vertellen dat Walter Rosenthal, de stiefzoon van Grünthal, het bos was ingevlucht, terwijl zij wisten dat hij zich in het huis had verborgen. Ook nu weer stelde E. de politie op de hoogte van de ware verblijfplaats. Diezelfde dag nog werden de twee mannen in Hout-Blerick gefusilleerd. De vrouwen overleefden de oorlog.²⁴⁵

Helpers

Meer dan tweeduizend joden konden de oorlog overleven dankzij de hulp van Limburgse niet-joden. Aangezien de meeste onderduikers in de loop van de oorlog verbleven in drie tot zes gezinnen, er voor elke onderduik meer hulpverleners nodig waren en Limburgse gezinnen vaak bestonden uit veel personen, kan men veilig stellen dat minstens twintigduizend mensen in de provincie op een of andere manier betrokken waren bij de hulp aan joodse onderduikers. Helpen van joden en herbergen van onderduikers werd gezien als een levensgevaarlijke bezigheid. Veel mensen dachten dat zij hun eigen leven in de waagschaal stelden door joden te helpen. Dat was ook zo: meerdere Limburgers die joden hadden geholpen of verborgen, overleden in Duitse concentratiekampen en gevangenschappen. Toch moeten bij deze constatering twee kanttekeningen worden geplaatst. Op de eerste plaats werden personen die joden onderdak hadden verleend, vaker niet of slechts licht gestraft, dan dat ze werden doorgestuurd naar een concentratiekamp. Tientallen kwamen direct of binnen enkele dagen na hun arrestatie vrij, nadat ze – weinig geloofwaardig – hadden beweerd niet te weten dat ze joden in huis hadden gehad. Wie wel werd gestraft, kon meestal rekenen op zes maanden detentie in het kamp Vught.²⁴⁶ Het lijkt alsof de bezetter de afweging maakte, of de schade voor de Duitse politiek te groot zou zijn wanneer ze harde maatregelen zouden nemen tegen niet-joodse helpers. Hun doel was de joden te vangen en tegelijkertijd zoveel mogelijk steun te houden of te krijgen onder de niet-joodse bevolking. Arnold Koumans uit Heerlen werd bijvoorbeeld gearresteerd in maart 1944 omdat hij onderdak verleend had aan ondergedoken joden. Hij kwam enkele dagen later weer thuis.²⁴⁷ Zijn stadgenoot Jacob de Blauw werd op 29 december 1943 gearresteerd samen met de in zijn huis verblijvende joodse familie Schönthal. Hij kwam op 13 januari 1944 weer thuis. En ook alle gastouders van de kinderen die bij de razzia van 31 augustus en 1 september rond Tienray waren gearresteerd, kwamen de dag na hun arrestatie vrij.

De tweede kanttekening is van andere aard: er vielen slachtoffers onder helpers van joodse onderduikers, maar het is zeer de vraag of de hulp aan joden de voornaamste reden was voor hun straf. Verreweg de meeste slachtoffers waren medewerkers van de LO en juist deze organisatie hield zich bezig met een breed scala aan andere verzetsactiviteiten. Indrukwekkend veel priesters werden in Limburg gearresteerd, van wie er vele niet terugkwamen in hun bisdom. Allemaal waren zij medewerkers, sommigen leiders van de LO. De meesten hadden ook een aandeel gehad in de

²⁴⁵ Getuigenverklaring mevrouw Grünthal 4 juni 1946, Stadsarchief Roermond, Archief Pol. Opsporingsdienst, inv. nr. 106.

²⁴⁶ Houwink ten Cate, 'Mangelnde Solidarität', 105 en 126-127. In dit opzicht verschilde de situatie in Nederland wezenlijk van die in Oost-Europa. In Polen en Oekraïne moesten mensen die joden hielpen dit vaak met hun leven betalen. Zie: *ibidem*, 104.

²⁴⁷ Brief Korpscommandant Heerlen 22 maart 1944, Rijckheydt, Archief 016 DOS 1, inv. nr. 1519.

hulpverlening aan joodse onderduikers. Het is moeilijk vast te stellen of de humanitaire hulp aan joden de reden was van hun arrestatie. Waarschijnlijk rekenden de Duitsers hun de andere verzetsactiviteiten zwaarder aan. Op gevaar af belangrijke namen te vergeten, worden hier enkele namen met eerbied genoemd. Om te beginnen Leo Moonen, de secretaris van de bisschop en de vraagbaak, de stimulator en het morele kompas voor zijn vaak jonge kapelaans en voor het hele Limburgse verzet. Hij werd door Conrad gearresteerd op 10 augustus 1944 met hulp en medewerking van de Roermondse NSB'er en Landwachter G.H. Holla.²⁴⁸ Via Vught en Sachsenhausen belandde Moonen in Bergen-Belsen, waar hij op 2 april 1945 overleed.²⁴⁹ Pastoor Henry Vullings van Grubbenvorst leerden wij reeds kennen als een pionier van de hulp aan joodse onderduikers, maar ook hij was betrokken bij de LO. Hij werd gevangengenomen in het begin van 1944 en bezweek een jaar later in Bergen-Belsen. Ook pater Beatus (Gerard van Beckhoven) uit Heerlen hielp veel joden, maar deed ook ander verzetswerk binnen het kader van de LO. Ook deze bijzondere priester overleed in Bergen-Belsen. Hetzelfde lot trof kapelaan Giel Berix van Heerlen en kapelaan Jac Naus van Venlo. Er overleden zestien bisdompriesters en negen reguliere geestelijken uit Limburg in de concentratiekampen, de meesten in Bergen-Belsen en Dachau. Daarnaast overleefden 56 Limburgse bisdompriesters het concentratiekamp.²⁵⁰ Ook diverse andere medewerkers van de LO speelden een grote rol bij de hulp aan joden. Zo onder anderen de onderwijzer Jan Hendriks uit Venlo, een der oprichters van deze organisatie. Hij stierf in Duitse gevangenschap. Hetzelfde lot trof de Maastrichtse treinmachinist J. Lokerman. Op 24 augustus 1944 werd in Heerlen de chirurg K.C. van Berckel gearresteerd. Ook hij speelde een belangrijke rol binnen de LO, maar hij had ook een groot aandeel gehad in het onderbrengen van joodse onderduikers in zijn stad. Ook in zijn geval is niet duidelijk welke de reden was van zijn arrestatie.²⁵¹ Van Berckel werd op Dinsdag gefusilleerd in Vught. De chauffeur-monteur Gerrit van der Gronden uit Valkenburg verzorgde een groep joodse onderduikers. Hij werd al in 1942 gearresteerd, maar ook in zijn geval is het niet duidelijk of dat was wegens hulp aan joden. Hij overleed in januari 1943 in het kamp Gross-Beeren.²⁵² Op 10 juni 1944 werden in Roermond door de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch acht verzetsmensen, die allen deel uitmaakten van de LO, gearresteerd, samen met twee joden die in het huis van één van hen verbleven. De acht werden ervan verdacht betrokken te zijn bij velerlei illegaal werk. Waarschijnlijk was de hulp aan joden hiervan niet de belangrijkste. Drie van de arrestanten, Jan Dahmen, Jacob Janssen en M. Stoffels, werden op 11 augustus gefusilleerd in Vught.²⁵³

Zelfs in het geval van Derk van Assen, reeds vaker genoemd, is het niet zeker dat zijn arrestatie was veroorzaakt door zijn hulpverlening aan joden. Want ook Van Assen was betrokken bij het werk van de LO. Hij werd samen met zijn joodse onderduikers in opdracht van de *Sicherheitspolizei* op 24 juli 1943 gearresteerd door de politie van Maastricht. Zijn relatie met de LO bleek duidelijk uit het vervolg. De verzetsorganisatie trachtte hem uit de gevangenis te bevrijden door hem te besmetten met paratyfus. Dat mislukte en Van Assen werd geëxecuteerd.

Ook medewerkers van andere verzetsorganisaties, maar tevens actief voor de hulp aan joden, werden slachtoffer. Een vluchtlijn voor onder meer joden in Eijsden waarvan de voornaamste activiteit spionage was, werd ontdekt. Zowel graaf Raphaël de Liedekerke de Pailhe als twee broers Smeets moesten hun verzetswerk met de dood bekopen. Ik noemde hen eerder in dit hoofdstuk.²⁵⁴ Dominee De Jong uit Venlo werd gefusilleerd, niet vanwege zijn hulpverlening aan joodse kinderen van de NV-groep, maar voor zijn deelname aan de illegale verzetsgroep rond het blad *Trouw*.

²⁴⁸ Moonen had in een eerder stadium de liquidatie van Holla verhinderd.

²⁴⁹ Cammaert, *Het verborgen front*, 569.

²⁵⁰ Brueren, *Authentieke verhalen*, 137-140.

²⁵¹ Brief Burgemeester Heerlen 26 augustus 1944, RHCL, Archief 04.05, Commissaris der Provincie, inv. nr. 525.

²⁵² H.J.H. Schurgens, J.G.M. Notten en L.G.W.N. Pluijmaekers, *Geschiedenis van Valkenburg-Houthem* (Valkenburg 1979) 271.

²⁵³ Cammaert, *Het verborgen Front*, 618-619.

²⁵⁴ Cillekens en Bartholomeus, *De Bevrijding van Maastricht*, 19.

Van een aantal anderen is wel zeker dat hun arrestatie het gevolg was van hulp aan joodse onderduikers. Het betreft op de eerste plaats een klein aantal medewerkers van de georganiseerde hulp aan joden. Joop Westerweel, de pacifist uit Bilthoven, via wie veel joden de Limburgse groep rond Mathieu Smedts en Henry Vullingsh bereikten, werd in maart 1944 gearresteerd en op 11 augustus in Vught gefusilleerd. Renier van der Vin uit Neeritter, die vanuit zijn huis op verzoek van Smedts joden over de grens naar België hielp, werd gearresteerd en bezweek in het kamp.²⁵⁵ De organisatoren van de NV-groep werden bijna allemaal gearresteerd. Joop Woortman overleed in Belgen-Belsen. Gerard Musch overleefde het concentratiekamp Sachsenhausen. Zijn broer Jaap, die met vier kinderen vanuit Limburg naar Nijverdal was vertrokken, werd daar gearresteerd, gemarteld en op 9 september 1944 gefusilleerd. Koos Postuma uit Treebeek, ook een actief medewerker van de NV-groep werd, toen hij kinderen overbracht naar Nijverdal, daar dodelijk getroffen door een bominslag.²⁵⁶

Een aantal medewerkers van hulporganisaties overleefde de oorlog ternauwernood. Dat was het geval met Mathieu Smedts uit Horst-America. Na zijn arrestatie en een verblijf in de strafgevangenis in Scheveningen (het 'Oranjehotel') werd hij op 17 november 1942 in Utrecht ter dood veroordeeld. De straf werd echter niet uitgevoerd. Hij overleefde de oorlog als gevangene in Wolfenbüttel.²⁵⁷ Op 6 november 1943 werd dominee Gerard Pontier gearresteerd. De grote razzia in Heerlen tijdens welke hij werd gepakt, was waarschijnlijk meer gericht op verzetsmensen dan op joden. In maart 1944 kwam hij weer vrij uit de strafgevangenis in Scheveningen, sterk vermagerd, maar gezond.²⁵⁸

Ook onder mensen die joodse onderduikers in hun huis hadden opgenomen, vielen slachtoffers. Door Conrad, Nitsch en Raeven werden diverse personen in Heerlen en omgeving gearresteerd in verband met hun hulp aan joden. Van hen overleed H. Sikkes uit Heerlen in Bergen-Belsen.²⁵⁹ Op 16 november 1943 werden negen joden opgehaald uit de woning van gemeentesecretaris Gerard Fleischeuer in Oirsbeek. Ook Fleischeuer zelf werd gevangen genomen. Via de gevangenis van Scheveningen en de concentratiekampen van Vught en Dachau kwam hij terecht in een werkkamp bij Allach, een *Nebenlager* van Dachau. Hij moest daar dwangarbeid verrichten in een BMW-fabriek en overleed op 29 maart 1945.²⁶⁰ In het voorjaar van 1944 werden drie joden door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd, die door de groep-Brandsma waren geplaatst. Ook hun gastheer J. Berkhout werd meegenomen. Berkhout overleefde zijn gevangenschap en het daarop volgende concentratiekampleven niet. Hij verdrong waarschijnlijk toen het schip waarmee gevangenen westwaarts werden vervoerd bij de komst van de Russen, op de Oostzee werd getorpedeerd. Marie Clothilde Schoenmaeckers uit Amby werd wegens hulp aan joodse onderduikers gearresteerd en naar een Duits concentratiekamp gebracht. Zij werd in april 1945 doodziek bevrijd uit Mauthausen. Nadat zij vervolgens was opgenomen in een sanatorium in Sankt-Gallen in Zwitserland, overleed zij daar op 11 juli 1945 aan de in het kamp opgelopen tuberculose.²⁶¹

Andere leden van gastgezinnen overleefden de oorlog na een zware tijd in gevangnissen en concentratiekampen. Piet van Beuningen uit Mook werd gearresteerd samen met twee bij hem ondergedoken joodse kinderen. Piet overleefde anderhalf jaar Buchenwald als een psychisch en

²⁵⁵ Smedts, *Waarheid en leugen*, 83-96.

²⁵⁶ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Postuma.

²⁵⁷ Leenen, *Grubbenvorst en Lottum*, 67.

²⁵⁸ Silber, *Een Joods gezin in onderduik*, 130 en 153; en: Brief Burgemeester Heerlen 8 november 1943, Rijckheydt, Archief 016 DOS 1, inv. nr. 1519.

²⁵⁹ Cammaert, *Het verborgen front*, 671.

²⁶⁰ Tijdens haar eerste vergadering na de bevrijding stuurde de Tijdelijke Raad der Gemeente Oirsbeek een brief aan de weduwe Fleischeuer, waarin zij haar medeleven uitsprak en tevens hem eerde als een geliefd en waardevol secretaris van de gemeente. Zie: Vereniging Historie Schinnen, *Jaarboek 1994*, 145-149.

²⁶¹ Brief Burgemeester Amby 9 mei 1946, NIOD, Archief 245, Erelijst, inv. nr. 336 (gemeente Amby).

lichamelijk geknakt mens.²⁶² Op 20 juni 1944 deed de *Sicherheitspolizei*, op aanwijzing van en geholpen door jodenjager en landwachter Raeven, een inval in de woning van Hellenbrand op de Molenberg. Twee joodse onderduikers werden gearresteerd. De heer Hellenbrand overleefde zijn gevangenschap, maar werd daarna nooit meer gezond. Eelkje Lentink uit Heerlen verborg in de loop van de oorlog twintig joodse onderduikers gedurende een tijd in haar woning. De onderduikers waren afkomstig van de groep-Brandsma. Bij een razzia werd zij gearresteerd. Ze overleefde het kamp Ravensbrück.²⁶³ Johannes Korsten uit Beringe verborg in zijn boerderij het echtpaar Santecroos. Onverwacht was er in 1944 een razzia in het dorp. Men was niet op zoek naar joden, maar naar mannen voor de arbeidsinzet. Korsten wilde koste wat het kost vermijden dat zijn huis werd doorzocht en de joodse mensen gevonden. Dus wachtte hij de Duitsers op bij de deur en gaf zich aan voor de arbeidsinzet. Hij keerde enkele maanden later in Beringe terug.²⁶⁴

Dit was een opsomming van helden en ze was niet volledig. Dat valt te betreuren, want allen samen hebben een humanitaire prestatie van formaat geleverd. En de slachtoffers, joden en niet-joden, verdienen het dat hun namen worden onthouden. De eretitel 'Rechtvaardige onder de Volkeren' werd door de Israëliëse organisatie Yad Vashem verleend aan minstens 213 Limburgse gezinnen, ongeveer 370 personen, tussen de 7 en 8 procent van alle Nederlanders die werden onderscheiden.²⁶⁵

Hoeveel?

Graag zou men willen weten hoeveel joden er in Limburg ondergedoken waren en hoeveel er dankzij hulp van Limburgers de oorlog overleefden. Dat aantal is onmogelijk nauwkeurig vast te stellen. Ik probeer nu een zo goed mogelijke schatting te maken. Na de oorlog kregen de burgemeesters van bevrijd gebied het verzoek van het Nederlandsch Roode Kruis om opgave te doen van alle 'Joodsche landgenooten welke in Uwe gemeente zich sinds hare bevrijding hebben komen aanmelden'. Deze gegevens konden gebruikt worden om families te herenigen. Alle aldus ontvangen gemeentelijke lijsten werden door een speciaal daarvoor opgericht Centraal Registratie Bureau voor Joden (CRB), gevestigd te Eindhoven, samengevoegd tot één gecombineerde landelijke lijst met de namen op alfabetische volgorde. De eerste versie van die lijst verscheen in maart 1945. Twee supplementen werden verstuurd in april.²⁶⁶ Noord-Nederland was in maart nog niet bevrijd. Delen van Limburg, met name Venlo en Roermond, waren wel juist bevrijd, maar de inwoners waren grotendeels geëvacueerd naar gebied dat in het nog bezette deel van Nederland lag, meestal met meenemen van hun joodse onderduikers. Op de eerste lijst staan uitsluitend namen van onderduikers die verbleven in Noord-Brabant, het grootste deel van Limburg (maar niet Venlo en Roermond) en bevrijde delen van Zeeland en het zuiden van Gelderland. In de supplementen staan veel namen uit het oosten van Nederland en ook uit Venlo en omgeving. Omdat de overgrote meerderheid van de reeds bevrijde joodse onderduikers nog niet naar hun huis in het westen van het land terugkon, geven de lijsten een indruk van de geografische spreiding van de voormalige onderduikers over het zuidelijk deel van Nederland: zij verbleven waarschijnlijk in meerderheid nog op hun onderduikadres. Ik heb deze lijsten gebruikt als uitgangspunt voor een schatting van het aantal onderduikers in Limburg. Maar het blijft een ruwe schatting. Er zijn namelijk een aantal problemen. Eén daarvan is dat veel onderduikers, gezien hun ervaring met 'registratie' tijdens de oorlog, er niets voor voelden om opnieuw hun naam op een overheidslijst te laten zetten. Bekend is dat Nico Dohmen uit Tienray zelfs na de oorlog aanvankelijk weigerde om de namen van de verzorgde kinderen door te geven aan het

²⁶² Smijers, Labro, Thijssen, *In swaeren Noodt*, 22. De joodse kinderen werden in Auschwitz vergast.

²⁶³ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Lentink.

²⁶⁴ Website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> zoeken op: Korsten.

²⁶⁵ Zie: website 'The righteous among the nations', <http://db.yadvashem.org> www.yadvashem.org.

²⁶⁶ Alfabetische lijsten van joden in het bevrijde Nederlandse gebied, maart tot mei 1945, RHCL, Archief 07 E09, Militair Gezag, DMC Venlo, inv. nr. 3.

CRB.²⁶⁷ Maar er is meer. Weliswaar konden de meeste voormalige onderduikers nog niet naar huis terug, maar er zijn ongetwijfeld belangrijke migraties geweest binnen het reeds bevrijde gebied. Inwoners van Noord-Brabant die waren ondergedoken in Limburg, zullen grotendeels naar huis zijn teruggekeerd en omgekeerd. Beide bewegingen waren echter van beperkte omvang. Belangrijker is waarschijnlijk dat sommige in Frankrijk en België bevrijde joden ondertussen naar Limburg waren teruggekeerd. Dit kan een te hoge taxatie van het aantal Limburgse onderduikers met zich meebrengen. Limburgse joden die op het platteland waren ondergedoken, waren voor een groot deel teruggekeerd naar hun oorspronkelijke, meestal stedelijke woonplaatsen. Ook waren niet-Limburgse onderduikers, die waren opgevangen in de dorpen, soms tijdelijk in huis genomen door Limburgse joden in de bevrijde steden. Daarom kunnen de cijfers een vertekening te zien geven ten voordele van de steden en ten nadele van het platteland. Een ander probleem is dat ook bij het verschijnen van de supplementen een groot deel van de bevolking van Noord- en Midden-Limburg ten oosten van de Maas niet thuis was als gevolg van de evacuaties. Het is dan ook onmogelijk om op basis van de lijsten van het Centraal Registratie Bureau conclusies te trekken over de omvang van de onderduik in die gebieden. Tenslotte is ook nog een moeilijkheid dat er vlak voor de bevrijding door de kinderplichtorganisaties een vrij groot aantal kinderen was overgeplaatst van Limburg naar noordelijker gelegen delen van het land, omdat met name de regio rond Heerlen 'te vol' en dus te gevaarlijk werd geacht.²⁶⁸

Men moet de cijfers dus zeer voorzichtig interpreteren. Toch zijn er interessante gegevens te verkrijgen, die een ruwe schatting van het totale aantal joodse onderduikers mogelijk maken. Op de genoemde CRB-lijsten staan de namen van 1030 joden, die ten tijden van de registratie verbleven in Limburg. Daarnaast beschik ik ook over een aantal andere bronnen, onafhankelijk van het CRB. Hieruit stelde ik een tweede 'eigen' lijst samen. Deze bevat de namen van onderduikers die ik tijdens het onderzoek in diverse bronnen aantrof.²⁶⁹ Ook raadpleegde ik na-oorlogse lijsten van onderduikers, geholpen door bepaalde organisaties.²⁷⁰ Bovendien vond ik de namen van 298 in Limburg ondergedoken joden die voor hun helpers een onderscheiding bij Yad Vashem hadden aangevraagd.²⁷¹ Tenslotte maakte een aantal lokale amateurhistorici overzichten van personen die tijdens de oorlog waren ondergedoken in hun dorp of stad.²⁷² Al deze bronnen samen leverden een 'eigen' lijst met 1225 namen.²⁷³ Deze beide lijsten – de lijst van het CRB en de eigen uit diverse bronnen afkomstige lijst – legde ik naast elkaar. In 481 gevallen stemden beide lijsten geheel overeen: de onderduiker stond op de CRB-lijst vermeld als verblijvend in dezelfde Limburgse gemeente als vermeld in de eigen lijst. In 112 andere gevallen vermeldden beide lijsten een verblijfplaats binnen de provincie Limburg, maar in verschillende gemeenten.²⁷⁴ In 593 (481+112) van de 1225 gevallen waren de beide lijsten eenstemmig over het feit dat een persoon in Limburg was ondergedoken. Ofschoon niet tot in de tweede decimaal gelijk, leiden de vergelijkingen van afzonderlijke lijsten, waaruit de 'eigen' lijst is samengesteld, alle tot dezelfde conclusie: het aantal namen op de CRB-lijst van in Limburg verblijvende joden moet ongeveer worden vermenigvuldigd met de factor 2 om het werkelijke aantal joodse onderduikers tijdens de oorlog te benaderen. Ik kom dan ook tot de slotsom dat er in Limburg bij de bevrijding ongeveer 2100 joden waren

²⁶⁷ Later deed hij dat overigens wel. Flim, *Omdat hun hart sprak*, 321.

²⁶⁸ Flim, *Omdat hun hart sprak*, 336-337.

²⁶⁹ Eigen bestand, 194 personen.

²⁷⁰ Lijst van kinderen geholpen door de groep Tienray, verzameld door Roodenburg; lijst van joden geholpen door L.O. in Horst.

²⁷¹ Zie: www.yadvashem.org.

²⁷² Wij vonden dergelijke lijsten van Grubbenvorst, Oirlo, Beek, Tienray, Roermond, Maastricht, Heerlen en Merkelbeek.

²⁷³ Bij die 1225 namen zijn veel dubbel vermelde personen.

²⁷⁴ Hieronder waren mensen die waren ondergedoken geweest op het platteland, maar die na de bevrijding naar de steden waren gegaan.

ondergedoken.²⁷⁵ Cammaert komt tot een hogere schatting van het aantal joodse onderduikers.²⁷⁶ Deze schatting, ergens tussen 2500 en 3500, gaat naar mijn mening enerzijds uit van een te hoge inschatting van het aantal personen dat door sommige hulporganisaties is geplaatst (ruim 100 personen uit Twente via dominee Overduin bijvoorbeeld), maar wordt anderzijds veroorzaakt doordat hij te weinig rekening hield met het feit dat veel onderduikers door meer dan één organisatie werden geholpen, waardoor dubbelstellingen konden optreden. Vele honderden onderduikers, geplaatst door diverse organisaties en personen, kwamen later onder de hoede te staan van de LO. Wij zagen in het voorafgaande ook dat veel organisaties nauw met elkaar waren verweven. In Limburg overleefden 2100 joden door onderduik, ofwel 12 procent van het totale aantal in Nederland overlevende onderduikers, terwijl van de Nederlandse bevolking ongeveer 7 procent in Limburg woonachtig was. Deze voor Limburg mooie cijfers worden voor een deel verklaard doordat in Limburg relatief weinig ondergedoken joden werden gearresteerd. Gaat men uit van 2400 onderduikers in totaal (dus inclusief de gearresteerden), en vergelijkt men die met 23.000 (minimum) of 28.000 (maximum) voor Nederland als geheel, dan bedraagt het Limburgse percentage respectievelijk 10,5 of 8 procent.

Dan de regionale verdeling over de provincie. Wij vergeleken hiervoor de verblijfplaatsen van joden op de CRB-lijsten. Ook als alle reserves die hiervoor zijn genoemd in acht worden genomen, staat het als een paal boven water dat er in sommige delen van Limburg (veel) meer joden waren ondergedoken dan in andere regio's. Wat betreft Venlo en Roermond is het niet mogelijk conclusies te trekken omdat de bevolking daar was geëvacueerd toen joden in de rest van de provincie werden geregistreerd. Ik heb wel geprobeerd een schatting te maken van het aantal joodse onderduikers in zes andere grotere gemeenten, die bovendien met elkaar gemeen hadden dat er een eigen joodse gemeenschap van enige omvang woonde, waardoor zij gelijkelijk 'profiteerden' van de aanwezigheid van joodse onderduikers, die op het platteland de oorlog hadden overleefd, maar tijdelijk naar een joods gezin in de stad waren verhuisd. Voor elk van deze zes gemeenten (soms aangevuld met één of meer randgemeenten) berekende ik een 'virtueel' aantal onderduikers per 10.000 inwoners, door het aantal mensen dat was vermeld op de CRB-lijsten te vermenigvuldigen met de eerder gemotiveerde factor 2. Voor Heerlen (aangevuld met de aangrenzende gemeenten Hoensbroek, Brunssum en Amstenrade) vond ik een cijfer van 91 onderduikers per 10.000 inwoners. Als contrast staat daar het aangrenzende Kerkrade (inclusief Eijgelshoven) tegenover met 15 joodse onderduikers per 10.000 inwoners en Sittard (met Limbricht) met 23. Geleen (met Beek), Valkenburg, en Maastricht (met Amby en Heer) nemen een tussenpositie in met respectievelijk 42, 74 en 48 joodse onderduikers per 10.000 inwoners. Soortgelijke grote verschillen waren ook te vinden op het platteland, in gebieden waar vóór de oorlog geen of bijna geen joden woonden. Voor het plattelandgebied ten zuiden van de lijn Beek-Heerlen-Kerkrade kwam ik tot een 'virtueel' aantal onderduikers van 12 per 10.000 inwoners; voor het platteland van Noord-Limburg ten westen van de Maas en ten noorden van Helden en Baarlo was dat getal 82 per 10.000.²⁷⁷ De kleine gemeente Sevenum in Noord-Limburg spande de kroon met een berekend aantal van 370 joodse onderduikers per 10.000 inwoners. In het dorp, waar voor de oorlog geen enkele jood woonde, maakten joden bij de bevrijding meer dan 3,5 procent uit van de bevolking.²⁷⁸

²⁷⁵ Namelijk $[1225 : (481+112)] \times 1030$.

²⁷⁶ Cammaert, *Het verborgen front*, 444-449.

²⁷⁷ De cijfers staan tabellarisch vermeld in het laatste hoofdstuk.

²⁷⁸ Deze regionale verschillen worden ook weerspiegeld in de regionale verdeling van de Yad Vashem-onderscheidingen. Van de 213 Limburgse gezinnen, die deze eer te beurt viel, woonden er 76 in Heerlen, Hoensbroek en Brunssum; 48 gezinnen werden onderscheiden in de gemeenten Sevenum, Grubbenvorst, Horst, Broekhuizen en Meerlo. Daar staat tegenover dat er in Kerkrade en Eijgelshoven, en in Sittard en Limbricht slechts één gezin werd onderscheiden. In zuidelijk Zuid-Limburg exclusief Maastricht en Valkenburg werden twee gezinnen onderscheiden, beide in de gemeente Klimmen.

Hoe zijn die grote lokale en regionale verschillen binnen één kleine provincie te verklaren? Mensen in Heerlen verschilden niet wezenlijk van mensen in Kerkrade en Sittard; inwoners van Sevenum niet van inwoners van Margraten. ‘Gewone’ mensen zijn kennelijk in staat om, wanneer hun medeburgers worden bedreigd, een andere kant op te kijken, maar ook om te veranderen in effectieve hulpverleners. De ontwikkeling die individuele mensen doormaken, zijn niet los te zien van de moraal en de voorbeelden in de groepen waarin zij leven. Zowel in de omgeving van Heerlen als op het platteland van Noord-Limburg hebben we een kleine groep morele leiders zien optreden, die in hun kleinschalige samenlevingen een groepsproces op gang brachten dat was gericht op het helpen van joden. In het laatste hoofdstuk van dit boek zal ik hier uitvoeriger op ingaan. Ik zal dit proces, aan de hand van de auteur Ervin Staub, betitelen als een ontwikkeling naar een *society of enablement* gericht op hulp.²⁷⁹

Dan enige woorden over het aantal gearresteerde onderduikers. Vooreerst moet worden opgemerkt dat pas laat in Limburg intensief jacht werd gemaakt op ondergedoken joden. Slechts een klein aantal werd er in Limburg gearresteerd voor 10 april 1943, en dan betrof het ook nog bijna altijd ‘doortrekkende’ personen op de vlucht naar België. De meeste arrestaties in Zuid-Limburg vonden plaats tussen augustus en december 1943, in Noord-Limburg pas na juni 1944.

Van de joden uit Limburg, die geen bescherming genoten tegen deportatie op grond van een ‘gemengd huwelijk’, trachtten er ruim 650 te overleven door te vluchten of door onder te duiken. Van hen werden er 40 gearresteerd in het buitenland tijdens hun vlucht en 120 op hun Nederlands onderduikadres. Ik weet niet hoeveel er binnen en hoeveel er buiten de grenzen van de provincie werden gepakt. Van een aantal arrestaties is niet bekend *waar* ze plaatsvonden, maar als ik de gegevens waarover ik wel beschik, extrapoleer voor de hele provincie, dan is mijn taxatie dat er van de 550 Limburgse joden die kozen voor onderduik in eigen land, wellicht 400 onderdoken binnen Limburg en dat er van hen 70 werden gearresteerd. Daarnaast werden er ongeveer 50 gepakt van de 150 die onderdoken in andere delen van Nederland. Van de – maar nu worden de schattingen zeer onnauwkeurig – ongeveer honderd Limburgse joden die naar het buitenland probeerden te vluchten werden er 41 gearresteerd. Van de 2000 joden die afkomstig waren van andere provincies en die veiligheid zochten in Limburg, werden er iets minder dan 200 gearresteerd. In totaal arresteerden de vervolgers binnen de grenzen van de provincie ongeveer 270 joden, 70 Limburgers en 200 anderen. Het totaal aantal in de provincie ondergedoken joden bedroeg ongeveer 2400 (400 Limburgers en 2000 niet-Limburgers). Waarschijnlijk is het een juiste conclusie dat van alle in Limburg ondergedoken joden er tussen de tien en twaalf procent werd opgespoord. Cammaert kwam tot een gunstiger percentage van tussen de vier en acht procent, mede gebaseerd op de aanname van een groter totaal aantal onderduikers.²⁸⁰ Welk van beide berekeningen ook de juiste is, het percentage joden dat ondanks onderduik toch nog in Duitse handen viel, is in elk geval veel lager dan het landelijk gemiddelde van meer dan dertig procent waarvan sprake was aan het begin van dit hoofdstuk. Toch werden aan de andere kant door de *Sicherheitspolizei* van de *Aussenstelle* Maastricht zeker meer joden gearresteerd dan Croes en Tammes aangeven. Zij vermelden slechts 52 arrestaties door de *Sicherheitspolizei* van Maastricht, waaronder tien Limburgse joden, een getal dat aantoonbaar veel te laag is, ook als we rekening houden met het feit dat veel arrestaties in het noorden van de provincie te schrijven zijn op het conto van de *Sicherheitspolizei* van Den Bosch.²⁸¹ De verklaring die de genoemde auteurs geven voor dit relatief kleine aantal opgepakte onderduikers deel ik ten dele wel. In Limburg was inderdaad geen organisatie van jodenjagers actief, te vergelijken met de Colonne Henneicke. Ook speciale eenheden van de politie, die nauw samenwerkten met de *Sicherheitspolizei* en die fanatiek bezig waren met de jacht op joden, zoals beschreven door Van

²⁷⁹ Ervin Staub, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and other Group Violence* (Cambridge 1989), en : Ervin Staub, *Positive Social Behavior and Morality* (Cambridge 1981).

²⁸⁰ Cammaert, *Het verborgen front*, 447.

²⁸¹ Croes en Tammes, *Gif laten wij niet voortbestaan*, 200.

Liempt en Kompagnie, ontbraken in Limburg grotendeels.²⁸² De enige ‘speciale eenheid’ waar men in Limburg veel last van had, voerde acties uit namens de politie van Eindhoven en de *Aussenstelle* Den Bosch op het Noord-Limburgse platteland: de eenheid onder Eickhout en Van Est. Vooral de korpsen van de politie in Venlo (Couperus, Berendsen) en Roermond (Roselle) kenden een paar gevaarlijke antisemieten, die graag jacht maakten op joodse onderduikers. Voor de rest moesten de Duitsers en vooral de *Aussenstelle* Maastricht, het stellen met een handvol eigen mensen, een aantal over het algemeen niet al te coöperatieve politiekorpsen, een klein aantal Landwachters als Raeven en Holla en een paar verraders als Pannemans. Aan ideologische motivatie om joden te vangen ontbrak het de Maastrichtse *Sicherheitspolizei* niet, wel aan willige handlangers. Waarschijnlijk in grotere mate dan elders moest de Duitse politie de arrestatie van onderduikers zelf ter hand nemen.

Joden vonden een schuilplaats in Limburg in kleine veilige gemeenschappen. Soms waren dat boerendorpen, waar de bewoners hecht met elkaar waren verbonden in de katholieke Kerk, de vele verenigingen en agrarische tradities. De rol van de pastoor, het hoofd van de school of een andere sleutelfiguur, waar mensen vertrouwen in stelden, kon van doorslaggevende betekenis zijn. Met de steun van deze morele bakens konden dorpen als Sevenum, Tienray en Oirlo ware concentratiepunten worden van joodse onderduikers. Ook binnen de heterogeen samengestelde gemeenschappen van mijnwerkers in het zuiden hadden de leden een grote mate van solidariteit met en vertrouwen in elkaar opgebouwd.²⁸³ De gereformeerden in Zuid-Limburg vormden eveneens een vrij gesloten groep. Zij waren weinig talrijk, kenden elkaar allemaal en hadden tamelijk weinig contacten met de overwegend katholieke bevolking. Omdat zij daarbij het geluk hadden te worden geleid door een paar strijdbare dominees, ontwikkelde de gereformeerde gemeenschap zich tot opvangcentrum voor joden. En er was nog een groep, die een grote rol speelde en waarvan de invloed zich bovendien verbreidde over de hele provincie. De grenzen van het bisdom Roermond vielen samen met die van de provincie Limburg. Alle Limburgse priesters kenden elkaar. Ze hadden met elkaar op het seminarie gezeten, ontmoetten elkaar op ‘priesterkransen’ en deelden hun vertrouwen in de bisschop en vooral in diens secretaris en ‘personeelschef’ Leo Moonen. En zij hadden het geluk dat ‘Oom Leo’ behalve een uitermate beminnelijk man ook een strijdbare morele leider was. Hij had een scherp oordeel over de ideologie en de praktijken van het Derde Rijk en bemoedigde zijn priesters – hoe bijzonder is dat? – om in deze extreme situatie de geldende wetten te overtreden. Het richtsnoer van het christelijk geweten en de goddelijke wet moest zwaarder wegen dan de wetten van de bezetter. Moonen legde een zwaar accent op de humanitaire hulp aan mensen die werden bedreigd, de joden op de eerste plaats. Hij bleef altijd beschikbaar als vraagbaak en adviseur. Jonge priesters, vol energie en misschien voor de eerste keer in hun leven uitgedaagd om scherpe beslissingen te nemen naar eigen geweten, engageerden zich massaal in het verzet en gaven leiding aan de grote koepelorganisatie, de LO. En zij betaalden daar hun tol voor: er was bijna geen seminarie-jaargroep waaruit niet iemand is omgekomen in Dachau of een ander Duits kamp. Ook Leo Moonen: in Bergen-Belsen.

De conclusie van Croes en Tammes, als zou het deels aan het grote percentage katholieken in Limburg te danken zijn dat er minder joden werden opgepakt dan gemiddeld in Nederland, deel ik overigens niet en acht ik onjuist ten aanzien van de Limburgse gereformeerde minderheid. Juist die kleine groep heeft een disproportioneel aandeel gehad in de redding van joden. Aan hen is het voor een belangrijk deel te danken dat er nooit in de geschiedenis van Limburg zoveel joden in de provincie hebben verbleven als in het najaar van 1944.

Ik besluit dit hoofdstuk met enkele conclusies. De grote meerderheid van de Limburgse joden werd één of meer dagen tevoren op de hoogte gesteld van een voorgenomen arrestatie. Onaangekondigde razzia’s troffen slechts de katholieke joden en een groep van 125 mensen in

²⁸² Van Liempt en Kompagnie, red., *Jodenjacht*.

²⁸³ Raedts, ‘Het mijnwerkersverzet’, 14.

november 1942. De meesten hadden dus een (korte) tijd om onderduik te overwegen of voor te bereiden. Ongeveer de helft van hen dook daadwerkelijk onder, een voor Nederland relatief hoog percentage.

De keus om te gehoorzamen aan de Duitse autoriteiten, dan wel om onder te duiken was moeilijk. Joden wisten, evenals andere Limburgers, dat hun lot in 'het Oosten' hard zou zijn, maar – in de woorden van Bart van der Boom – ze 'wisten niets van hun lot', dat inhield dat de meeste slachtoffers de dood in de gaskamer wachtte. Aan de andere kant werden de risico's van een onderduik vaak overschat: centraal stond bij velen de angst dat ontdekking op een onderduikadres zou leiden tot deportatie als strafgeval en dan zou worden gevolgd door een zekere dood. In de moeilijke beslissing tussen onderduiken of gehoorzamen maakten ook de joden die zich 'vrijwillig' meldden een in hun ogen rationele keus. Niettemin koos de helft van de Limburgse joden voor onderduik of een vlucht naar België of verder.

Ook veel joden afkomstig van buiten de provincie doken in Limburg onder. Ook helpers kampten met hetzelfde gebrek aan kennis over het lot van gedeporteerde joden en maakten dezelfde overschatting van het gevaar dat hen zelf bedreigde. Niettemin waren veel Limburgers tot hulp bereid. Besproken werd welke hulpverleners hier actief waren om joden bij hun onderduik te helpen. Vooral de organisaties die zich inzetten voor de hulp aan kinderen kwamen aan de orde. Er werd ingegaan op de grote problemen die vluchtelingen, onderduikers en hun gastgezinnen vaak moesten overwinnen.

Binnen de provincie werden 270 joodse onderduikers gearresteerd door of in opdracht van de *Sicherheitspolizei*. Een aantal arrestatieverhalen kwam aan de orde, waarbij verschillen opvielen tussen Noord- en Zuid-Limburg. Er werd ingegaan op de vraag wie die vervolgers waren: de Duitse politiefunctarissen en de Nederlandse collaborateurs en verraders. Ook onder hulpverleners vielen slachtoffers, al verloren meer helpers hun leven als gevolg van andere verzetsactiviteiten die zij daarnaast hadden uitgevoerd, dan omdat zij joden hadden geholpen.

Tenslotte werd een poging gedaan de onderduik in Limburg te kwantificeren. Ongeveer 650 Limburgse joden trachtten hun leven te redden door te vluchten of onder te duiken. Van hen werden er 160 alsnog gearresteerd, 40 op hun vlucht in het buitenland, 70 binnen Limburg en 50 in andere delen van Nederland. In Limburg zelf waren 2400 joden ondergedoken, 400 Limburgers en 2000 niet-Limburgers. Van hen beleefden er 2100 de bevrijding. Het aantal onderduikers was in Limburg per duizend inwoners groter dan in Nederland als geheel; het percentage gearresteerde onderduikers was kleiner dan gemiddeld in Nederland. Tenslotte vonden we binnen de provincie Limburg grote regionale verschillen. Ik beschreef hoe door toeval en door de visie van een kleine groep 'morele leiders' in sommige regio's relatief veel joden konden onderduiken. Dit is een aanwijzing dat detailstudies van de jodenvervolging het bestaande historische beeld meer gedifferentieerd maken, een conclusie die ook op basis van de bestaande literatuur kan worden getrokken.